

Vidadi Mustafayev

Cənubi Azərbaycan

Milli Şüur

(20 ci əsrin birinci yarısında)

(3- cü bölüm)

- *Birinci çapı, 1998, Bakı (kiril əlifbasında)*
 - *Elmi redaktoru: tarix elmləri doktoru **Şovkət Tağıyeva***
 - *Ərəb əlifbasına ilk köçürəni: **Tacəhmədi** (Köln 2000)*
 - *İnternet üçün kirdən latin və ərəb əlifbasına köçürən: **Açıqsöz**.
Kitabın mətnini, habelə əmək notlarını, əlavə və qaynaqlarını köçürəndə,
Tacəhmədi bəyin köçürdüyü mətndən olduqca aistifadə olunubdur.*
- [Açıqsöz](#)

III Fəsil

Azərbaycanlıların məzlum millətə çevrilməsi və Cənubi azərbaycanlıların milli şuurunun formalaşması (1925-1941 -ci illər)

Rza xanın İran şahı elan edilməsindən sonra İran burjuaziyasının milli birlik ideologiyası İran dövlətinin milli münasibətlər sahəsindəki siyasətinin əsasını təşkil etdi. Bütövlükdə ölkənin və ayrı-ayrı əyalətlərin, müvafiq olaraq fars və digər millət və xalqların sosial- iqtisadi inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin savadlılıq və mədəni inkişaf səviyyəsi və İranda etnodemoqrafik şərait əyalətlərin məcmu iqtisadi istismarında (vergi yığılması yolu ilə) və qeyri-fars xalqların mədəni-dil assimilyasiyasında təzahür edən millətçilik siyasətnə gətirib çıxardı. Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunun etnik yekcinsliyi Azərbaycan cəmiyyətində sosial-sinfi münasibətlərə milli cəhətin daxil olmasına mane olurdu. Dövlətin Azərbaycanda millətçilik siyasətinin icraçıları eyni zamanda Azərbaycan hakim təbəqələrinin mənafeyinin ifadəçisi olan fars məmurları idi. Buna görə də bütövlükdə əzilən Azərbaycan milləti fars millətindən, daha çox. mərkəzi hökumətin siyasətindən narazı idi və eyni zamanda sosial təbəqələrin siyasi, sosial şüuru milli şüurdan daha artıq inkişaf etmişdir. Deməli Azərbaycan məsələsinin mövcud cəmiyyət çərçivəsində Azərbaycan burjuaziyasının başçılığı ilə həlli qeyri-mümkün idi.

1-Azərbaycanda qeyri-milli məmurların üstün mövqe qazanması və dövlətin assimilyasiya siyasəti.

Müəssislər məclisi 1925-ci ilin dekabr ayının 25-də dövlətin müvəqqəti başçısı Rza xanı İranın irsi şahı elan etdi. Sülalənin əvəz olunması həm sosial strukturda bəzi dəyişikliklər, həm də hakim ünsürlərin sosial əlaqə sistemində bir sıra yerdəyişmələrin nəticəsi idi.

İranda sülalənin əvəz olunmasına həmçinin farsların digər xalqlar üzərində hakimiyyət hüququnun bərpa olunması kimi baxırdılar.

Rza xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə mərkəzi hökumət ilk növbədə fars millətinin hakim təbəqələrinin sosial-iqtisadi, mədəni mənafeyinin ifadəçisinə çevrildi və bunun nəticəsində İranın müxtəlif xalqlarının mərkəzi hakimiyyətə münasibəti kəskin surətdə dəyişdi. Lakin Qacar sülaləsi kimi, yeni Pəhləvi sülaləsi də ancaq hər hansı bir millətin hakim təbəqəsinə arxalana bilməzdi, çünki Azərbaycanın torpaq sahibləri və burjuaziyasının etnik tərkibində elə bir dəyişiklik baş verməmişdi.

Beləki, ölkənin mərkəzləşdirilməsi prosesində bir sıra xanlar, şahsevən qəbilələrinin başçıları fiziki surətdə ləğv edilmiş və onların torpaqlarının bir hissəsi dövlətin mülkiyyətinə keçmişdir. Şahsevənlərin tamamilə oturaq həyat tərzinə keçməsi üçün onlara torpaq sahələri ayrılmış, onların yaşadıkları ərazilərdə bir sıra köçəri kürd tayfaları yerləşdirilmişdi. Bundan əlavə hərbiçilərin ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başlaması ilə onların bəziləri iri torpaq sahibinə çevrilmək imkanı əldə etməyə başlamışdılar. Əgər azərbaycanlı hərbi məmurların Rza şah diktaturasının bərqərar olmasında mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, onda deyə bilərik ki. yeni torpaq sahibləri arasında bir çox azərbaycanlı da ola bilərdi. Bütövlükdə, yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda torpaq sahiblərinin etnik tərkibində əsaslı dəyişikliklər baş vermədi.

Burjuaziyanın da etnik tərkibində nəzərə çarpan dəyişikliklər baş vermədi, hərçənd onun inkişafı bir sıra özünə məxsusluğu ilə fərqlənirdi. Rza şahın hakimiyyəti bərqərar olandan sonra, xüsusən 30-cu illərin əvvəllərindən dövlət iqtisadi həyatın tənzimləyicisi rolunu oynamağa, ölkənin sənayecə inkişaf

etdirilməsinə çalışırdı. Dövlət xüsusi şəxslərin iştirakı ilə səhmdar cəmiyyətlərinin təşkilatçısı, yeni fabrik-zavod müəssisələrinin yaradıcısı və bir sıra yerli fabrik-zavod müəssisələrinin məhsulunun istehlakçısı rolunu oynamağa səy edirdi. Bu zaman Azərbaycan burjuaziyasının inkişafında həm onun struktur dəyişiklikləri, həm də fars burjuaziyası ilə münasibətləri üçün həll edici əhəmiyyətə malik yeni meyllər özünü göstərirdi.

30-cu illərin əvvəllərində İranda ən böyük kibrit fabriki Təbrizdə idi və Xoylu cəmiyyətinə (şirkətinə) mənsub idi.¹ Həmin dövrün ortalarına yaxın İranın kibrit sənayesi əsasən azərbaycanlıların əlində idi.² Elə həmin vaxt Təbrizin Xosrovi dəri zavodu dəri sənayesinin ən iri zavoduna çevrilmişdi.”³

Bir müddət dövlət zavodu dövlət sifarişi ilə təmin etmişdi. Ümumiyyətlə dəri sənayesində Azərbaycan burjuaziyası əhəmiyyətli mövqeyə malik idi.

30-cu illərin ortalarına yaxın İranda 18 sabun zavodu vardı. İri sabun zavodlarından biri – “Mir” zavodu Təbrizdə idi. Bundan başqa Təbrizdə daha iki sabun zavodu vardı.⁴

İranda ən iri şüşə zavodu⁵, kiçik tikinti materialları müəssisələri əsasən Təbrizdə yerləşirdi.⁶

1932-33-cü ildə Azərbaycanda 60 sənaye obyektı vardı; iki pambıqtəmizləmə zavodu, 4 corab-trikotaj fabriki, 5 əyrici fabriki, bir iri yunəyrici fabrik, 6 sabun zavodu, 2 dəyirman və s.⁷

İran statistikasının məlumatına görə 1932/1933- 1934-cü illərdə Təbrizdə 60 müəssisə var idi, lakin onlardan ancaq dördündə 100 nəfərdən çox adam çalışırdı, yəni onlar iri müəssisə sayılırdı.⁸ Bütün bunlar xüsusi mülkiyyət təşkil edirdi. Dövlət ancaq bir zavod - Miyandoabda qənd zavodu tikdirmişdi.

Dövlət Azərbaycanın sənaysi cəhətdən inkişafı tədbirlərini öz fəaliyyət sahəsinə daxil etməmişdi. O, yeni yaradılan müəssisələri Tehran, İsfahan və Mazandaranda yerləşdirirdi.⁹

Bununla belə, göründüyü kimi, 30-cu illərin ortalarına yaxın Azərbaycan burjuaziyası İran miqyasında bir neçə iri və çoxlu xırda müəssisələrə malik idi. Tədqiqatçıların yazdığına görə Təbriz şəhəri fəhlələrin sayı ən çox kapitalın intesiv təmərküzləşməsi gedən iri ticarət və aparıcı mərkəzlərdən biri hesab olunurdu.¹⁰ “Kapitalın təmərküzləşməsi daha sürətlə şimali İranın şəhərlərində, nisbətən zəif, Tehran istisna olmaqla mərkəzi hissədə və bundan da zəif cənub əyalətlərində baş verir”-¹¹ Belə ki, 1935-ci ilin əvvəlində məcmu kapitalı 20615 mln. rial olan 234 səhmdar cəmiyyəti qeyd edilmişdi. Bunlardan 92 mln. kapitalla 151-i Tehranda, 45,3 mln. rialla 19-u İsfahanda, 23,8 mln. 35-i Təbrizdə idi.¹² 30-cu illərin ortalarında Azərbaycan səhmdar cəmiyyətlərin sayına görə 3-5, məcmu kapitalla görə 4-cü yerdə idi.¹³

1935-ci ildə hökumət tərəfindən təşkil edilmiş “Qumaş” səhmdar cəmiyyətinin ölkənin 22 rayonu və məntəqəsində filialları var idi. Ən iri filiallar 2 mln. rial kapitalla Xorasanda, 1,9 mln. rial kapitalla Azərbaycanda, 1,5 mln. rial kapitalla Tehranda idi.¹⁴

Boyuk miqdarda kapitalın Azərbaycanda cəmləşməsi qismən əlverişli təbii-iqlim şəraiti, kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilməsinin zəngin ənənəsi, inkişaf etmiş heyvandarlıq və böyük insan ehtiyatları ilə izah olunurdu. Əyalət 30-cu illərin ortalarına yaxın kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı üzrə əsas göstəricilərə və iri buynuzlu mal-qaranın sayına görə ölkədə aparıcı yerlərdən birini tuturdu.¹⁵ Azərbaycanın kənd təsərrüfatında aparıcı rolu, bir neçə iri xüsusi fabrik-zavod müəssisəsinin burada cəmləşməsi, kapitalın sürətlə təmərküzləşməsi Azərbaycan millətinin hakim təbəqələrinin müəyyən maliyyə-iqtisadi imkanlarını göstərirdi. Onlar özlərinin iqtisadi mənafeyinə zərər yetirən hər cür siyasəti mənfi münasibətlə qarşılayırdılar. Lakin İran gerçəkliyinin bir sıra xüsusiyyətləri mərkəzlə əyalət arasında yaranan ziddiyyətləri zəiflədirdi. Bu xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarət idi ki, Azərbaycan burjuaziyası kimi

bütövlükdə zəif olan fars burjuaziyası əsasən öz etnik ərazisi çərçivəsində fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan burjuaziyası dövlətin fabrik-zavod sənayesi sahəsində yeritdiyi siyasət üzündən əvvəllər olduğu kimi yenə də farsdilli rayonlarda müəyyən fəallıq göstərməyə məcbur olurdu.

“İdarə işlərinin Tehrandə cəmləşdirilməsi siyasəti İran ostanlarının hamısı, xüsusən Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycan kapitalistləri, təcrübəli mütəxəssisləri və fəhlələrinin Tehran və digər mərkəzlərə miqrasiyası İranın iqtisadi inkişafını sürətləndirirdi”.¹⁶ Məsələn, uzaq Kermənda ticarət palatasının 27 üzvündən üçü Azərbaycandan idi. Bunlardan seçilən 9 həqiqi üzvdən yenə üçü (həmin şəxslər) azərbaycanlı idi.¹⁷

Azərbaycan kapitalistləri, kapitalı, fəhlə əllərinin mərkəzi İrana hərəkəti müqabilində Azərbaycana fars məmurları gəlirdi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda yerli dövlət orqanlarının kütləvi surətdə farslaşdırma sahəsində ilk cəhd Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə azərbaycanlıların üsyanının səbəblərindən biri idi. Lakin həmin siyasət bu və ya digər dərəcədə üsyan yatırıldıqdan sonra davam etdirilmiş, Rza xanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra isə dövlətin hərbi-siyasi qüdrətinə arxalandığından artıq mütəşəkkil forma kəsb etmişdir. 1926-cı ilin əvvəlində mərkəzi hakimiyyət orqanları mülkü və hərbi idarələrə planlı surətdə milliyyətçə fars olan məmurları təyin etmək siyasəti yeridirdi. Azərbaycanda torpaq sahibləri və burjuaziyanın azərbaycanlılardan ibarət olduğuna görə, farslar-mamurlar əyalətdə fars millətinin hakim vəziyyəti və mərkəzi hakimiyyətin fars xarakterini simvolizə edən yeganə amil rolunda çıxış edirdilər. Buna görə də Azərbaycan millətinin mərkəzi hakimiyyətə və fars millətinə münasibəti onların əyalətin fars məmurlarına konkret münasibəti vasitəsi ilə ifadə olunurdu, çünki belə bir şərait ya bir çox savadlı adamların həyat vasitələrindən məhrum edir, ya da onları bir çoxu savadlılıq və səlahiyyətliliyə görə öz müavinlərindən geri qalan farslara tabe vəziyyətə salırdı. Bunu “Kommunist” qəzetinə milli zülmün formaları və azərbaycanlıların dövlətin milli siyasətinə münasibətini olduqca operativ surətdə əks etdirən məktublar daha aşkar göstərir.

Millətçilik təbliğatına öz mənfi münasibətini bildirən məktub müəllifi yazır ki, İran ədiblərinin iddiasına görə “azərbaycanlılar farsdırlar”... Müəllif davam edərək yazır: “Rəis, əmirləşkər və vəzirlər arasında bir nəfər də olsa, azərbaycanlı varmı?”

Yoxdur!!

Fars olduqlarından Təbrizin nəzmiyyə rəisi və müavinləri yüz, yüz əlli түmән aldıqları halda, bizlər bir çox zəhmət və məşəqqət içində dolarıq.

Bir nəfər qap-qara cahil, ancaq fars olduğu üçün Tehrandan gəlib bir aydan sonra nəzmiyyədə əspİran mənəbi aldı. Lakin mütəvəssitə (orta) mədrəsəsindən diplom almış cavanlarımız bir gecənin çörəyinə, bir stəkan çayın puluna möhtacdırlar”. Daha sonra məktub müəllifi azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik yeridilən sahələri təhlil etməyə səy göstərərək belə nəticəyə gəlir: “hər tərəfdə bir farslaşdırmaq siyasəti hakim”. Müəllif Tehranın azərbaycanlılara münasibətinin kəskin dəyişməsinin səbəbini müəyyən etməyə çalışır və iki cəhəti - bürokratik və siyasi cəhətləri xüsusi qeyd edir. Müəllif yazır: “Vaxtilə Tehrandan bir nəfər hakimdən əlavə Təbrizə ağa gəlməzdi, amma indi Azərbaycan türk olduğu üçün bizlərə inanmırlar. Tamam ağa və rəislərimiz və onların müavinləri hər bir idarədə farsdırlar”. İkinci cəhətə gəlincə müəllif yazır: “Tehran ağaları və istismarçıları İranın digər əyalətlərindən xatircəm olub Cənubi Azərbaycan türklərinin inqilabi çıxışından qorxurlar.¹⁸ Göründüyü kimi məktubda fars feodalları, mülkədarları və burjuaziyasının Azərbaycanda törətdikləri özbaşnalıqdan söhbət açılmır, çünki yuxarıda deyildiyi kimi Əyalətdə həmin təbəqələrin nümayəndələri yox idi.

Məktubun publisistik, təbliğati xarakterini nəzərə almaqla demək lazımdır ki, burada sonralar da ayrı-seçkilik, assimilyasiya siyasəti yeridilən ictimai həyat sahələri - üstqurum komponentləri: inzibati-idarə,

maarif sistemi və mədəni sahə olduqca düzgün müəyyən edilmişdir.

Belə ki, 1926-27-ci ildə əyalət maarif idarəsinin yeni rəisi A.Möhsüni Azərbaycana gəldi. O, "azəri hünərməndlərini çağırıb onları təhqir edərək azəri dilində nümayiş (teatr-V.M.) verməyi qadağan etdi."19 Yeni maarif rəisi hətta məktəbdə azərbaycanca danışan uşaqların boynuna kəndir keçirib axura bağlamağı əmr etdi.20 Onu həmin vəzifədə əvəz edən Q.Zovqi məktəblərdə azərbaycanca danışan uşaqları cərimə etmək üçün xüsusi qutular asmağı göstəriş verdi,21

İran dövləti 30-cu illərdən milli azlıqların assimilyasiya edilməsi siyasətini sürətləndirir. Azərbaycanda həmin siyasət Azərbaycan dilinin tezliklə ləğv edilməsinə yönəlmişdi.22

Hələ Rza şahın hakimiyyəti illərinin əvvəlində İran millətçi xadimləri fars dilini alınma sözlərdən təmizləmək bəhanəsi ilə dildəki türk mənşəli sözləri əvəz etməyə cəhd göstərdilər.

"Əvvəllər xarici sözlər altında əsasən Avropa və türk sözləri başa düşülürdü"23 "Türk (Azərbaycan - V.M.) terminologiyası ilə mübarizədə 1925-26-cı illərdə hərbi nazirlik nəzdində yaradılmış və bir sıra türk hərbi terminini fars terminləri ilə əvəz etmiş xüsusi komissiyanın fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır".24

1934-cü ildə İran məclisi növbəti qanun layihəsi təsdiq etdi. Həmin qanuna görə "başqa dillərdə məktublaşma, işlər, ərizələr qəbul edilmir və baxılmır"25 Burada həmçinin məmurun yerli dili bilməsinin zəruri olmadığı qeyd edilirdi.26

30-cu illərin əvvəllərində İranda yeridilən assimilyasiya siyasəti haqqında "Peykar" qəzeti yazırdı ki, İranın əhalisi qeyri-fars olan geniş rayonları, xüsusən Azərbaycan, Kürdüstan, Ərəbistan (Xuzistan) bu gün də hər cür hüquqdan məhrumdurlar. Burada yaşayan uşaqlar qeyri-ana dilində olan məktəblərdə oxumağa məcburdular. Həmin rayondan məclisə seçilmiş nümayəndənin mandatı fars dilini bilmirsə, təsdiq edilmir. Bütün dövlət məmurları farslardan təyin olunurlar və onlar bu rayonların əhalisinə qul kimi baxırlar. Onların ərizə və şikayətləri mütləq fars dilində tərtib edilməli və baxılmalıdır. Hüquq- mühafizə orqanları fars dilində tərtib olunmayan ərizələri qəbul etmirlər, bu da milliyyətə fars olmayan şəxslərin qeyri-qənuni surətdə məhkum olmasına səbəb olur.27

30- cu illərin əvvəllərində Azərbaycan dilində kitab nəşri qadağan olunmuş və Azərbaycan dilində olan kitabları yığıb məhv etmək sahəsində geniş kampaniya başlanmış, Azərbaycan dilinin məktəblərdə, idarələrdə işlədilməsi qadağan edilmişdi.28 Fars məmurları assimilyasiya siyasətini azərbaycanlıların milli-mədəni, mənəvi həyatının bütün sahələrində həyata keçirməyə çalışırdılar. Şərqi Azərbaycanın keçmiş appelyasiya məhkəməsinin sədri, Qərbi və Şərqi Azərbaycanın valisi, millətçilik siyasətinin qəti icraçısı A.Mostofi sonralar yazırdı: "...Bəli, mən heç vaxt yas yerində türk dilinin işlənməsinə imkan vermirdim. Mən öz nitqlərimdə təkrar edirdim ki, siz, Daryuş və Kambizin əsil xələfləri, Əfrasiyab və Çingizin dilində danışırsınız." 29

Azərbaycan dili ilə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər: Azərbaycan məktəblərinin çoxunun adını məşhur fars xadimlərinin adı ilə əvəz etmək, əyalətin Azərbaycan toponimlərini fars toponimləri ilə əvəz etmək, yeni doğulan uşaqlara Azərbaycan antroponimləri verilməsini qadağan etmək və s.

Nəhayət, 1932-33-cü ildə əyalətin inzibati ərazi bütövlüyünü, 1937-ci ildə isə tarixi adını ləğv etməyi qərara aldılar. Azərbaycan bir başa Tehrana tabe olan müstəqil inzibati rayonlara Qərbi və Şərqi Azərbaycana bölündü, 1937- ci ildə isə Qərbi və Şərqi Azərbaycan 3-cü və 4-cü ostanlar adlanmağa başladı. Həmin tədbir azərbaycanlıların milli birliyinə, xalqın özü haqqında bütöv tarixi təsəvvürünün qorunub saxlanmasına qarşı yönəlmişdi.

Beləliklə, dövlətin milli siyasəti Azərbaycanı geridə qalmış əyalətə çevirmək, azərbaycanlıları hər vasitə ilə assimilyasiya etmək məqsədini güdürdü.

2- Mərkəzi hakimiyyətin şovinist assimilyasiya siyasətinə qarşı mübarizə formaları.

Azərbaycanın iqtisadi, sosial, mədəni ayrı-seçkiliyə, milli zülmə məruz qalmasına baxmayaraq Azərbaycanın hakim təbəqələri öz iqtisadi, sosial, siyasi mənafeələrinin qorunub saxlanması baxımından çıxış edərək həmin siyasəti müdafiə edirdilər. Lakin həmin siyasət bir başa onların mənafeyinə toxunduqda müəyyən müqavimətə rast gəlirdi.

Belə ki, M.Müctəhidi yazırdı ki, 1940-i ildə Urmianın qubernatoru Əlixan Bahadır Sətvət- os-Səltənə Azərbaycandan mərkəzə taxıl aparılmasına etiraz etmişdi. Lakin ostandar (vali) A.Mostofi öz qərarında təkid edərək taxıl aparılmasına nail oldu və bu da Təbrizdə çörək qıtlığına səbəb oldu. Bali Rza şaha yazdığı məktubunda çörək qıtlığını torpaq sahiblərinin müəyyən hissəsinin möhtəklik etməsi ilə izah edərək həmin məsələni həll etmək üçün şahdan səlahiyyət istəyirdi. Belə bir səlahiyyət alan vali Sətvət - os-Səltənəni və digər nüfuzlu şəxsləri həbs etdi, özü də bu zaman azərbaycanlıların ünvanına açıq təhqirdən özünü saxlaya bilməmişdi. Lakin A.Mostofi torpaq sahiblərinin iradəsini qıra bilməmiş və hətta dövlətin qanuni taxıl tədarükünü belə yerinə yetirə bilməmişdi, nəticədə isə öz vəzifəsindən istefa verməyə məcbur olmuşdu.³⁰ Bununla belə, bizə məlum olan mənbə və ədəbiyyatda Azərbaycanın hakim təbəqələrinin Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeyini müdafiə etmələri barədə məlumat səbt edilməmişdir. Milli mənafeenin prinsiplial müdafiəsi uğrunda ancaq Azərbaycanın aşağı və orta təbəqələrinin nümayəndələri (digər xalqların nümayəndələri ilə birlikdə) çıxış edirdilər.

İran Kommunist partiyası özünün ikinci qurultayında (1927) ölkədə milli məsələni ayrıca nəzərdən keçirib bu barədə xüsusi qərar qəbul etdi. Qurultayın sənədlərində İranda müxtəlif millətlərin: ərəb, türkmən, kürd, türk millətlərinin yaşamasından, onların İran feodalları və ingilis imperializmi tərəfindən ikiqat zülmə məruz qalmalarından danışılır, İranda milli azlıqlar məsələsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. 2 nömrəli qətnamədə o cümlədən deyilirdi: "İran kommunist partiyası öz proqramına bütün kommunist partiyalarının milli məsələ barəsində ümumi tələbi və şüarını, yəni hər bir millətin özünün tam müstəqilliyi, hətta mərkəzi hökumətdən ayrılmaq hüququ şüarını daxil etməli və həmin şüara uyğun hərəkət etməlidir".³¹

1929-cu ildə "Setareye sorx" jurnalında İKP II qurultayının yuxarıda qeyd olunan 2 nömrəli qərarı şərh edilirdi. "Burada İranda təkcə milli zülmün mövcudluğu etiraf olunmur, həm də bu zülmün güclənməsindən danışılırdı. Jurnal... yazırdı ki, həmin xalqların (Azərbaycan, kürd, ərəb və b.-V.M.) dili fars dili deyildir". "Məqalədə xalqların öz müqəddəratını təyin etmə və ayrılma hüququ elan edilirdi".³²

İKP-nin II qurultayının materialları fars dilində azərbaycanlıların öz milli hüquqları olan, türk milləti olduğu etiraf olunan ilk sənədlər idi. Həmin fakt azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması və inkişafı tarixi baxımdan olduqca mühüm idi. Bu fakt göstərdi ki, burjua ziyalılarından fərqli olaraq, geniş təbəqələrin nümayəndələri xalqın etnik şüuruna uyğun olaraq azərbaycanlıları türk hesab etməklə kifayətlənməmiş, onları millət kimi tanımışlar. Bu cəhətin əhəmiyyəti onda idi ki, öz mahiyyəti etibarilə millətçi olan Azərbaycan burjuaziyası nəinki milli ideya işleyib hazırlamadı, əksinə o, öz-özünü assimilyasiya uğrunda çıxış edərək milli (o cümlədən Azərbaycan) məsələnin həllindən uzaq olmasını, Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeenin ifadəçisi olmağa hazır olmadığını nümayiş etdirdi.

İKP-nin millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ uğrunda və dövlətin assimilyasiya siyasətinə

qarşı çıxmasına baxmayaraq, o özü yazılı sahədə ideoloji mübarizəni fars dilində apararaq dillərin bərabərlik prinsipini gözləmədi, bu da bizim fikrimizcə İranda mütərəqqi, demokratik quruluşun bərqərar olması uğrunda mübarizə aparən İKP-nin sosial bazasını məhdudlaşdırırdı. Başqa sözlə İKP uğrunda mübarizə apardığı prinsipləri əməldə həyata keçirmirdi. Əgər azərbaycanlılar İKP-nin tərkibində millətlərin (o cümlədən Azərbaycan millətinin) öz müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda prinsip etibarilə çıxış edirdilərsə, Azərbaycan ziyalıların, orta təbəqələrin, xırda burjuaziyanın bir sıra nümayəndələri real milli zülm siyasətinə qarşı çıxaraq öz etirazlarını bu və ya digər şəkildə nümayiş etdirirdilər. Başqa sözlə həmin təbəqələrin nümayəndələri azərbaycanlıların milli hüquqlarını indi və burada həyata keçirməyə çalışırdılar. Buna görə də Azərbaycanda milli hərəkət xırda burjua xarakteri daşıyırdı.

Həmin illərdə Tehranda Milli Məclisin nəşriyyatında azərbaycanlı M.Ə.Tərbiyətin "Danışməndane Azərbaycan" (1935) kitabı çap olundu. Kitabın adı azərbaycanlıların bir hissəsinin Azərbaycanın iki yerə bölünməsi ilə razılaşmadığını bildirərək, Azərbaycanın tarixiliyi, vahidliyi və bütövlüyünü simvolizə edirdi. Bu həm də ondan görünür ki, müəllif öz kitabına Şimali Azərbaycanda, Cənubi Azərbaycanda və Azərbaycandan kənar (istər İranda, istərsə ondan xaricdə) yaşamış tanınmış azərbaycanlıların bioqrafiyalarını daxil etmişdi. Başqa sözlə, müəllif üçün nəinki Azərbaycan bütöv bir ölkə, eləcə də azərbaycanlılar vahid bir xalq, millət idi. Azərbaycanın min illik tarixini əhatə edən əsərə Azərbaycan dilli poeziya nümunələri də daxil edilmiş, bununla da azərbaycanlıların türk dilində yazmadıqları haqqında iddialar ifşa edilmişdi. Buna görə də həmin əsər panİranistlər və fars şovinistləri arasında kəskin etiraza səbəb olmuşdur. "Rza şahın hakimiyyəti illərində bu kitab ifrat millətçilərin xoşuna gəlməzdi, müəllifi Azərbaycanın ayrılmasına tərəfdar olmaqda günahlandıraraq ondan Rza şahı çuğulluq edirdilər".³³

Azərbaycan dilinin işlədilməsinin qadağan olunmasına baxmayaraq bir çox azərbaycanlı şairlər öz dillərində yazmağı davam etdirirdilər. Onlardan biri də Azərbaycan satirik şairi M.Ə.Sabirin (1862-1911) davamçısı M.Ə.Möcüz (1873-1934 / 1254-1313) idi. XX əsrin əvvəlindən bədii yaradıcılığa başlayan şair öz yaradıcılığını ana dilinin qadağan edilməsindən sonra da davam etdirmişdi. O özünün cəmiyyətin sosial və mənəvi eybəcərliklərini ifşa edən şerlərini əsasən savadsız olan Azərbaycan cəmiyyətinin əksəriyyətinin dilində yazırdı. Öz ana dilində əsərlərini nəşr etdirməyə imkanı olmayan M.Ə.Möcüz bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı, dili və mədəniyyətinə sədaqətlə xidmət etmişdir. "O, Azərbaycan dilini fanatikcəsinə sevirdi",³⁴ çünki onu "yüksək inkişaf etmiş milli şüur"³⁵ fərqləndirirdi. Öz üzərində gəlmə fars məmurlarının özbaşınalığı və şovinizmini bilavasitə hiss edən məktəb ziyalıları arasında da vətənpərvərlik və inkişaf etmiş milli şüur təzahür edirdi. Belə ki, 1937-ci ildə üçüncü ostanın (Şərqi Azərbaycan) yeni maarif müdiri Təbrizə gəldi. O, fars dilində danışq vərdişlərini möhkəmlətmək məqsədi ilə Ali pedoqoji məktəbin müdiriyyətinə burada müəllim və tələbələrin iştirakı ilə yığıncaqlar keçirməyi tapşırırdı.

O həmçinin məktəbin müdirindən danışq zamanı Azərbaycan dilindən istifadə edən müəllim və tələbələrini məktəbdən xaric etməyi tələb etdi, lakin bir neçə gün sonra, həmin məktəbin müdiri Əli Əkbər Səba yığıncaqda çıxış etdi və "heç kəsin intizarı getmədən türkcə danışmağa başladı. Səbanın türkü danışması ağayı rəisə maarifin (maarif müdirinin - V.M.) ihanətinin (təhqirinin - VM.) acısını yuyub apardı, və uşaqları coşdurdu."³⁶ Bəzən zavodlarda fəhlələr fars dilində danışmaqdan imtina edirdilər.³⁷ bəzi məktəb müdirləri məktəblərin əvvəlki adlarının qaytarılması uğrunda, Azərbaycanda yerləşən hərbi hissələrdə azərbaycanlı zabitlər fars zabitlərinin fars şovinizminə qarşı çıxış edirdilər.³⁸

Qeyd edilən faktlar göstərir ki, milli hüquqlar uğrunda çıxışlar qeyri-mütəşəkkil, təbəqədaxili xarakter daşıyırdı. Bu da yuxarıda qeyd «edildiyi kimi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunun etnik tərkibi ilə bağlı idi. Belə ki, burada ən qeyri-milli komponent məmurlar, xüsusən onun yuxarı dairələri idi, hərçənd Azərbaycanın məmurları sırasında bu və ya digər dərəcədə azərbaycanlılar da təmsil olunmuşdular. Belə ki, müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlılar Təbriz şəhər bələdiyyə idarəsinin rəisi, Sovuc- bulaq, Maku polisinin

rəisi, Urmiyə şəhər maarif idarəsinin rəisi, Urmiyə və Ərdəbil vilayətlərinin qubernatorları, Azərbaycanın appelyasiya məhkəməsi, maliyyə idarəsinin rəisi, Şərqi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı idarəsi, poçt və teleqraf idarəsi və əyalət maarif idarəsi rəisi və s. vəzifələrində çalışmışlar.³⁹ Bundan əlavə, 1937-ci il inzibati-idarə islahatı qanununa görə aşağı dərəcəli məmurlar, məsələn dehdar (nahiyə starşinası) və kəndxuda yerli əhalinin nümayəndələrindən təyin edilməli idilər.⁴⁰ Görünür, qeyd olunan qanun qəbul olunandan əvvəl də vəziyyət belə imiş. Başqa sözlə qeyri-milli məmurlar kəndlərə nüfuz etməmişdilər.

Məmurlar haqqında danışarkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar bütün cəmiyyətin siyasi və inzibati-idarə strukturunda müəyyən mövqelərini qoruyub saxlamaqda idilər. Belə ki, 10 və 11 nömrəli cədvəllərdə (Əlavə 1) qeyd olunmuş nazir və vali vəzifələrindən başqa, azərbaycanlılar müxtəlif illərdə İranın sənaye üzrə baş idarəsinin, polisinin rəisi, Tehran cinayət məhkəməsinin rəisi, Kerman, Kürdüstan və Kermanşahın maliyyə idarəsinin rəisi, baş nazirin müavini, İranın xarici ölkələrdə səfirləri, Həmədanın appelyasiya məhkəməsinin sədri, Fars əyaləti maarif idarəsinin rəisi, ölkənin ticarət baş idarəsinin, yollar baş idarəsinin baş direktoru və s. vəzifələrdə işləmişlər.⁴¹

Azərbaycanlılar Rza şah sarayında, baş nazirin dəftərxanasında, bütün nazirlik və baş idarələrdə bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirirdilər.

Azərbaycandan kənarında işləyən azərbaycanlı məmurlar Azərbaycan xalqına qarşı yeridilən millətçilik siyasətini yaxından hiss edib başa düşsələr də ümumdövlət mənafeyinə xidmət etdiklərindən obyektiv olaraq həmin siyasətin işlənilməsi və yerinə yetirilməsində iştirak edirdilər.

Azərbaycanın özündə isə məmurların tərkibində müəyyən Azərbaycan təbəqəsinin olması bir tərəfdən bürokratik özbaşınalığın millətçiliklə eyniləşdirilməsi meylini zəiflədir, digər tərəfdən həmin təbəqə daxilində milli hisslərin daha güclü təzahür etməsinə şərait yaradırdı.

Beləliklə, Azərbaycanda meydana gəlmiş milli şərait onunla xarakterizə olunurdu ki, etnik cəhətdən yekcins olan əsas sosial təbəqələr prinsip etibarilə iş verənlərin mənafeyini müdafiə edən, eyni zamanda hakim millətin nümayəndəsi olan fars (yaxud qeyri-milli) məmurlar vasitəsi ilə bir-birinə bağlanmışdılar. Sosial strukturda aşağı mövqe tutan təbəqələr ayrı-seçkilikdən daha çox, ilk növbədə azərbaycanlı hakim təbəqələrin iqtisadi, siyasi, sosial zülmündən əziyyət çəkir, ona görə də başlıca olaraq sosial azadlıq uğrunda çıxış edirdilər, hərçənd öz milli mənafeyi onlara yad deyildi. Farsdilli Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi öz xalqının assimilyasiya olunması uğrunda çıxış edir, ziyalıların digər hissəsi ayrı-seçkilik siyasətindən narazılıq edirdilər, çünki həmin siyasət onların maddi mənafeyinə toxunur, onları əyalətdə fars ziyalılarından asılı vəziyyətə salırdı.

Maraqlıdır ki, Rza şahın daxili siyasətini məhkum edən müəlliflər Azərbaycanın iqtisadi geriləməsi və fars məmurlarının özbaşınalığını xüsusi qeyd edirdilər.

”Pəhləvi dövrəsində siyasət belə idi ki, Azərbaycanda bütün idarə rəisləri və iş başçıları azərbaycanlılardan olmamalı idi. Buna görə Pəhləvinin qüdrətində arxalanan farslar azərbaycanlılarla yola getməyib, özlərin onlara hakim sayırdılar. Onlar azərbaycanlılar haqqında heç bir təhqir və zülməndən geri durmayırdılar”.⁴² Azərbaycandan 13-cü çağırış (1941) İran məclisinin deputatı Həriri məclisdə öz çıxışında demişdir: ”Son iyirmi il ərzində... Təbrizdə cəmi Ali pedaqoji məktəb üçün bir bina və bir elevator inşa edilib. Şəhər idarəsinin böyük büdcəsindən bələdiyyə idarəsi üçün xırda bir bina və bir dənə naqis bənd tikintisi üçün pul ayırmışdılar. Soyqunçuluqla məşqul olan... bu diyarın igid övladlarının hissiyatını tapdalayan... bəzi ləyaqətsiz məmurlar, nəinki cəzasız qalmış, əksinə Tehrana qayıtdıqdan sonra onlara xüsusi himayədarlıq göstərilirdi.⁴³

Beləliklə, əyalət iqtisadi və sosial infrastruktur cəhətdən tənəzzül keçirir, Azərbaycan xalqı isə ilk

növbədə məmurların özbaşınalığı, şovinizmi şəklində təzahür edən milli zülmə məruz qalırdı. Bu zülmü ən konkret, gözə çarpan şəkildə və daim azərbaycanlı məmur və ziyalılar hiss və dərk edirdilər, ona görə də onların arasında həm bu zülmə müqavimət, həm də ən başlıcası, Azərbaycan millətinin spesifik mənafeyinin dərk edilməsi və öz qrup mənafeyinin milll mənafe ilə eyniləşdirilməsi prosesinin getməsi özünü göstərirdi.

Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycanda dövlətin millətçilik siyasəti və məmurların şovinst özbaşınalığına qarşı narazılıq mövcud idi və artırdı. Lakin bu narazılıq qeyri-mütəşəkkil və fərdi-hissi səviyyədə özünü göstərirdi. Bu da sosial strukturun əsas komponentlərinin etnik yekcinsliyi, ölkədə polis diktaturasının hökm sürməsi, və deməli xırda burjuaziyanın və ilk növbədə ziyalıların fəaliyyətinin mütəşəkkilliyi və onun təşkilatçılıq fəaliyyəti üçün mühüm şərt olan demokratik şəraitin olmaması ilə bağlı idi.

3- Azərbaycan ictimai həyatının nisbətən demokratikləşməsi və Azərbaycanda milli şüurun formalaşması.

Məlum olduğu kimi, İranın faşist Almaniyası ilə yaxınlaşması təkcə hərbiçilərin nüfuzunun artmasına, geniş şəbəkəli bürokratik aparatın yaranmasına, mətbuat üzərində nəzarətin güclənməsinə, diktatura rejiminin qüvvətlənməsinə, ölkədə sosial-iqtisadi dəyişikliklərin sönməsinə deyil, həm də İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində və Almaniya və Sovet müharibəsi başlandıqdan sonra İranın faşist Almaniyasının antisovet meydanına çevrilməsinə səbəb oldu. Bunu bəhanə edən Sovet hökuməti bu barədə İrana bir neçə dəfə xəbərdarlıq (26 iyun, 19 iyul, 16 avqust 1941-ci il notaları) etdi.

Keçmiş Sovet İttifaqı hitlerçilərin İranda fəallaşmasından istifadə edərək 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsini əsas tutaraq bura qoşun hissələri yeritdi. İngiltərə də İrana öz qoşun hissələrini yeritdi. Müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olması hökumətin istefasına və Rza şahın vəliəhd Məhəmməd Rza Pəhləvinin xeyrinə taxt-tacdan əl çəkməsinə (16.1X.1941) səbəb oldu. Bundan sonra ölkədə antifaşist hərəkatı gücləndi, demokratik dairələrin fəaliyyəti canlandı. Siyasi məhbuslar: inqilabçılar və demokratik ruhlu şəxslər həbsxanalardan azad edildi, sürgündən qaytarıldı. Həmin şəxslərin təşəbbüsü ilə 1941-ci ilin oktyabrında İran xalq partiyası (Tude) təşkil olundu, demokratik qəzetlər nəşr edilməyə başladı. İctimai-siyasi həyat Azərbaycanda da canlanmağa başladı. Hələ 1941-ci ilin sentyabrında Təbrizdə, Ərdəbildə, Urmiyədə, Marağada, Sarabda, Əhərdə, Mərənddə, Xoyda demokratik klublar təşkil edildi, burada azadlıq, demokratiya, konstitusiya, milli zülm, azərbaycanlıların milli həyatı haqqında qızgın diskussiyalar aparılırdı.

1941-ci ilin oktyabrında Azərbaycanda İXP-yerli orqanları təşkil edilməyə başladı. həmin ayda artıq İXP Təbriz komitəsi təşkil olunmuşdu. Azərbaycan fəhlələri həmkarlar təşkilatı yaratmağa səy göstərirdilər, yeni qəzetlər, müxtəlif ictimai-siyasi təşkilatlar, cəmiyyətlər meydana gəlməyə başladı.

İrticaçı ünsürlərin də ictimai-siyasi fəaliyyəti genişləndi. 1941-1942-ci illərdə artıq Təbrizdə irticaçı "Azərbaycan xalq partiyası və "İrane bidar" ("Oyanmış İran") partiyaları fəaliyyət göstərirdi. Həmin partiyalar faşist Almaniyasının tərəfdarlarından ibarət olub iri mülkədar və tacirlərin mənafeyinə xidmət edirdilər. İran hökuməti siyasi partiyalar vasitəsilə Azərbaycan irticaçılarını birləşdirib bütün vasitələrlə demokratik hərəkatın inkişafına mane olmağa çalışırdı.⁴⁴

Azərbaycanda ictimai həyatın demokratikləşməsi burada milli şəraitin dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu. Beləki, müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olması və Rza şahın taxt-tacdan əl çəkməsindən sonra fars mülki və hərbi məmurlar xalqın intiqamı və ədalətli qəzəbindən ehtiyat edərək Azərbaycanı tərk etdilər.⁴⁵ Fars məmurlarının əyaləti tərk etməsi ilə Azərbaycan dilinin şifahi sahədə işlənməsinə mane olan bütün

məhdudiyətlər əməli olaraq aradan qalxdı. Azərbaycan dilinin hələ də yazılı sahədən kənar qalmasına baxmayaraq, ictimai həyatın demokratikləşməsi, Azərbaycan dili üzərindən qadağanın götürülməsi, milli hissələrin azad təzahürü, vətənpərvərlik, milli hissələrin güclənməsi azərbaycanlıların milli meylinin kortəbii yüksəlişinin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi, siyasi-ideoloji cəhətdən təşkil olunmasını tələb edirdi. Belə bir şəraitdə vətənpərvər, demokratik və milli ziyalıların nümayəndələri “Azərbaycan cəmiyyəti”ndə birləşməyi qərara aldılar. Həmin təşkilat 1941-ci ilin oktyabrında meydana gəlmişdi və təşkilatı və ərazi cəhətdən partiya olmasa da regional milli-demokratik partiya rolunu.46 ifa edirdi.

“Azərbaycan cəmiyyəti” noyabrın 1-dən etibarən Azərbaycan və fars dillərində “Azərbaycan” adlı qəzet nəşr etməyə başladı. Bizim əlimizdə cəmiyyətin proqram və nizamnaməsi haqqında heç bir məlumat olmasa da, onun vəzifə, məqsədləri barəsində qəzetin öz materialları əsasında mühakimə yürütmək olar, çünki qəzet səhifələrində tez-tez bu və ya digər məsələ ilə bağlı olaraq cəmiyyətin məqsədi haqqında izahat verilir. Qəzet özünü təqdim edərkən birinci nömrəsində keçmiş və indiki vəziyyəti şərh etməyi, cəmiyyətin əxlaqi və iqtisadi fəsadlarının əsas səbəblərini müəyyən etməyi, iqtisadi təzyiqləri aradan qaldırmağı, cəmiyyətin əxlaqi fəsadlarını islah etmək üçün çarə yolu axtarıb tapmağı öz (Cəmiyyət) qarşısına məqsəd qoyduğunu elan edir.47

Ölkənin və əyalətin rəsmi hakimiyyət orqanları, anti- milli qüvvələr “Cəmiyyət”ə qarşı mübarizə apardığı və mərkəzi qəzetlərin onu müxtəlif antidövlət, qeyri-vətən- pərvərlik fəsadlarında günahlandığına görə 48 “Cəmiyyət” öz mətbu orqanının səhifələrində tez-tez özünün fəaliyyətinin əsas istiqamətini yada salmalı olurdu. Hər dəfə də “Cəmiyyət”in fəaliyyətinin yeni cəhəti aşkar olurdu. Belə ki, növbəti dəfə qəzet yazırdı: “Qısa, bizim məqsəd və proqramımız azadlıq, yəni sosial və milli azadlıq əldə etməkdir”.49

Ümumiyyətlə “milli və ictimai azadlıq” uğrunda mübarizə edən “Cəmiyyət” siyasi sahədə demokratik konstitusiyaya və məşrutə üsul-idarəsinin əməldə həyata keçirilməsinin,50 əyalət əncüməninin təşkil edilməsini,51 Milli məclisə nümayəndələrin xalq tərəfindən seçilməsini,52 hakim sinif və təbəqələrin mənafeyini müdafiə edən qanunlara yenidən baxılmasını 53 Azərbaycanın qanuni hüquqlarının “müdafiə edilməsini”i 54 və s. tələb edirdi. “Cəmiyyət”in proqramının iqtisadi tələbləri sırasında Azərbaycanda yeni sənaye obyektləri tikilməsi,55 işsizliyin aradan qaldırılması,56 Azərbaycanın sərvətinin həmin və digər məqsədlə əyalətdə sərf olunması 57 kimi tələblər qeyd olunur. Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür 58 şüarı ilə çıxış edən “Cəmiyyət” mədəni sahədə “mütləq azadlığa”, yəni dil, adət...azadlığına tamamilə riayət” olunmasını,59 ana dilində bütün səviyyələrdə tədris və kitab nəşr edilməsini 60 və s. tələb edirdi.

Beləliklə, cəmiyyət öz qarşısına Azərbaycanın inkişafı, demokratik nailiyyətlərin bərpa olunması və möhkəmlənməsi, Azərbaycan mədəniyyəti və dilinin dirçəlişi, azərbaycanlıların milli hüquqlarının təmin edilməsi yolunda böyük sosial-iqtisadi, siyasi, milli vəzifələr qoyurdu.

Bu cəhətdən “Cəmiyyətin azərbaycanlılara bir millət kimi və onların milli mənafeyinə münasibəti maraqlı doğurur. “Azərbaycan” qəzeti səhifələrində millət anlayışına belə tərif verilir: “Millət hiss, dil, adət-ənənə, və ərazi birliyinə malik olan xalqdır.”61 Eyni zamanda qəzet millətin həyatında dilin roluna böyük əhəmiyyət verərək onu millətin əsas əlaməti sayırdı”.62

Həmin tərif İran ictimai fikrində millət haqqında geniş yayılmış və qəbul olunmuş təsəvvürlərə tamamilə uyğun idi. Bununla bərabər həmin tərif əks olunan obyektə görə çox fərqlənirdi. Əgər hakim milli ideologiyada millət anlayışı əks olunan obyektə - çoxmillətli cəmiyyətə uyğun gəlmirdisə, “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində millət anlayışı cəmiyyətin yarım sistemlərindən birini - Azərbaycan (yaxud istənilən real milləti) millətini əks etdirməklə əks olunanla inikas arasında uyğunluq yaradırdı.

Azərbaycanlıların müstəqil millət kimi tanınması həmin təsəvvürün əsaslandırılmasını və “İran milləti”

anlayışının təshih edilməsini tələb edirdi. Həm Azərbaycan millətinin müstəqilliyini, həm də İran cəmiyyətinin bütün demokratik təbəqələrinin birliyi və vəhdətini əsaslandırmaq lazım idi ki, bunun üçün milliyyət və dil məfhumlarının istər cəmiyyətdə, istərsə də ayrıca götürülmüş millətin həyatındakı rolu haqqında təsəvvürləri dəqiqləşdirmək zərurəti ortaya çıxırdı. Başqa sözlə, millət, dil və milliyyət anlayışlarından çıxış edərək İran cəmiyyəti (hakim ideologiyaya görə isə “İran milləti”) - Azərbaycan milləti münasibətlərini müəyyən etmək lazım idi. Qəzetin millət anlayışına münasibəti yuxarıda qeyd edilmişdi. Qəzet milliyyət anlayışını vətəndaşlıq, hər hansı ərazi birliyinə, siyasi quruma yaxud müasir terminlə desək vətəndaş cəmiyyətinə mənsubluq kimi başa düşürdü. Millət və milliyyət anlayışlarının İran və Azərbaycana nəzərən müəyyən edilməsində əsas ünsür dil hesab edilirdi. Hakim ideoloqlar “İran milləti” və “İran milliyyəti” anlayışlarının mütləq fars dilini də nəzərdə tutmasını iddia edirdilər. “Azərbaycan cəmiyyəti” və onun orqanı “Azərbaycan” qəzeti həmin terminlərin bu cür şərhini ilə razılaşmırdı. Qəzet belə hesab edirdi ki, Azərbaycan dili Azərbaycan millətinin ayrılmaz bir əlaməti olduğu halda “İran milləti” və “İran milliyyəti” deyilən anlayışlar üçün belə bir dil ünsürü mövcud deyildi, çünki İran çoxmillətli bir cəmiyyətdir. Qəzet belə hesab edirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti kimi başa düşülən “İran milliyyəti” anlayışı üçün əsas şərt “məqsəd və ideal birliyidir”⁶³ İran üçün vahid dil ünsürünün əhəmiyyətini (əslində assimilyasiya siyasətini) şişirdənlərə müraciətlə qəzet bildirirdi ki, vahid dil İranın müstəqilliyinin yeganə əlaməti ola bilməz.⁶⁴

“Azərbaycan cəmiyyəti”nin Azərbaycan dilinin hüquqlarını bərpa etmək sahəsindəki fəaliyyətinə düşmənçiliklə baxan panİranistlərlə hətta Azərbaycanın valisi X.Fəhimi belə razılaşmırdı. O özünün həmin münasibətilə “Şahin” qəzetinə yazdığı məktubda bildirirdi ki, azərbaycanlıların öz dillərində danışmalarına səy etmələri heç də onların mərkəzi hökumətə və ölkənin bütövlüyünə qarşı qalxdığını göstərmir.⁶⁵

Bununla belə, “Azərbaycan qəzeti doğru qeyd edirdi ki, Azərbaycan dilinin vəziyyəti Azərbaycan millətinin İran cəmiyyətində vəziyyətini, əzələn millət olduğunu dəqiq əks etdirir. Azərbaycan dilinə qarşı mübarizə Azərbaycan millətinə iqtisadi, sosial, siyasi təzyiqin gücləndirilməsinin bir formasıdır. Buna görə də Azərbaycan dilinin bərabərliyi uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır. Azərbaycan demokratlarının fikrincə dillərin bərabərliyi azərbaycanlıları İranın əsil vətənpərvəri edib, onların milliyyətini (İran vətəndaşlığını) möhkəmləndirir. “Dil-fars şovinistlərinin digər dillərin işlədilməsinə qarşı mübarizəsini nəzərdə tutan qəzet yazırdı: - azərbaycanlıların azadlıq ruhunun məhv edilməsi, onların əbədi əzəllərə çevrilməsi üçün bir pərdədir”.⁶⁶ Ana dili məsələsi Azərbaycanın mühüm problemlərindən biri olub fars-Azərbaycan, mərkəz - Azərbaycan münasibətlərinə həmin şəraitdə güclü təsir göstərirdiyinə görə dillərin bərabərliyi tələbi ön plana çıxmışdır. Demokratların əqidəsinə görə həmin məsələnin həlli nəinki milli məsələnin həllini, həm də İran dövlətinin bütövlüyünü təmin edər. “Biz deyirik ki, əgər siz azərbaycanlıların əxlaqının, adət-ənənəsinin, dilinin, hisslərinin sizin əxlaq, adət-ənənə, dil və hisslərinizlə eyni olduğunu güman edirsinizsə, gərək biləsiniz ki, bu milli vəhdət o vaxt sabit olacaq ki, mütləq azadlığa yəni dil, adət, hiss azadlığına tamamilə riayət olunsun”.⁶⁷

“Cəmiyyət” azərbaycanlılarda öz dili haqqında obyektiv təsəvvür yaratmağa səy göstərirdi. “Azərbaycan” qəzeti azərbaycanlıların özünəməxsus qədim və zəngin dili olduğunu xüsusi qeyd edirdi. Qəzet Azərbaycanda fars dilinin yayılmadığını ⁶⁸ Azərbaycan dilinin türk dilləri sistemində müstəqilliyini ⁶⁹, Azərbaycan əhalisinin dili ilə İranın digər əyalətlərinin əhalisinin dili arasında hələ VII əsrdən heç bir oxşarlıq olmadığını,⁷⁰ İranda monqolların hökmranlığı ilə Azərbaycanın türkləşməsi arasında heç bir əlaqə olmadığını ⁷¹ qeyd edir, Azərbaycanda indiki dilin işlənməsi dövrünü göstərirdi.⁷²

Azərbaycan xalqı təkcə bu dildə danışmamış, həm də həmin dildə zəngin mədəniyyət abidələri, ədəbiyyat yaratmış ⁷³ və yaratmaqdadır. Bunu nümayiş etdirmək üçün qəzetdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yazılar,⁷⁴ Azərbaycan nağıllarından,⁷⁵ atalar sözlərindən ⁷⁶ nümunələr, kiçik hekayələr ⁷⁷ və nəhayət hər nömrədə bir və ya iki müasir şeir parçası və s. dərc edilirdi. Azərbaycan tarixinin bəzi səhifələri

haqqında verilən yazılar 78 da tarixi milli şüuru möhkəmləndirməyə xidmət edirdi.

”Cəmiyyət” özünün əsas vəzifəsini Azərbaycan dilinin həqiqi, faktiki bərabərliyinə nail olmaq, ana dilinin işlənmə sahəsinin bərpa edilməsi və genişləndirilməsində görürdü. “Biz əminik ki, - qəzet yazırdı - hər bir millət öz milli dilini, adət-ənənələrini qorumalı, öz işlərini və tərəqqisi ilə bağlı məsələləri özü idarə etməli və başqa millətlərin onun dilinə, digər işlərinə qarışması qeyri-qanunidir və azadlıq qanununa ziddir. Bə biz elan edirik: öz dili, milliyyəti və ənənələri olan Azərbaycanın öz ana dilini işlətməyə, bu dildə məktəbdə tədris etməyə, kitab çap etməyə haqqı vardır”.⁷⁹ “Cəmiyyət” geniş demokratik dairələrin ana dilinin bərabərliyi uğrunda mübarizə əzmini əks etdirərək, intellektual qüvvələri bu mübarizəyə səfərbər etməyə çalışırdı. “Kim ki, bizim dilimizə, ənənələrimizə, sərəvətimizə qəsd etmək istəsə, biz onu öz düşmənimiz sanacaq və son nəfəsimizə qədər onları məhv etməyə çalışacağıq”.⁸⁰

Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının iqtisadi, mədəni və sosial mənafeyini Təbrizdə demokratik hərəkətin tanınmış nümayəndəsi, azərbaycanlı H.Aqazadənin nəşr etdiyi “Şahin” qəzeti də müdafiə edirdi. Farsca nəşr olunan qəzetin səhifələrində azərbaycanca vətənpərvərlik mövzusunda şərlər çap olunurdu. Qəzet azərbaycanlıların ana dilinə hörmət etməyi tələb edir, Tehrana getməyə məcbur olub, paytaxtda ali məktəbə qəbul zamanı ayrı-seçkiliyə məruz qalan azərbaycanlıları bu qayğıdan xilas etmək üçün Azərbaycanda ali məktəb açılması uğrunda çıxış edirdi. Qəzet Rezaye (Urmiya), Şahpur (Salmas) şəhərlərinin əvvəlki adlarını bərpa etməyi tələb edir, Təbriz pedaqoji məktəbinin müəllim və tələbə heyətinin Tehrandə komplektləşdirmə kimi fəsid təcrübəyə qarşı çıxırdı. Azərbaycanın iki müstəqil əyalətə bölünməsinə pisləyən qəzet bildirirdi ki, bu suni vəziyyət Qərbi və Şərqi Azərbaycanın birliyini məhv edə bilməz. Qəzet həmçinin Azərbaycanın böyük oğullarının xatirəsini əziz tutmağa, onların adını Təbrizin küçə və meydanlarında əbədiləşdirməyə, onlara heykəl qoymağa çağırırdı.⁸¹ Bununla belə “Şahin” qəzeti “Azərbaycan” qəzeti kimi milli maarifçiliklə məşğul olmurdu.

“Azərbaycan” cəmiyyəti milli şüurun inkişaf edib formalaşması üçün mühüm mərhələ və şərt olan milli özünü- dərk etmə ilə yaxından məşğul olmuşdur.

”Azərbaycan” qəzeti milli özünüdərk etmə prosesinin nəticələrini cəmiyyətdə gedən informasiya mübadiləsinə daxil etmək üçün çox mühüm vasitə idi. Ancaq bu yolla Azərbaycan millətini təşkil edən fərdlərin ictimai şüurunu milli tarix, mədəniyyət və s. haqqında məlumatla zənginləşdirmək olardı. Qəzetdə çap edilənlər milli dil, ədəbiyyat, tarix və s. sahəsindəki biliklərin cüzi bir hissəsini təşkil etsə də oxucularda Azərbaycan xalqının qədimliyi, özünəməxsusluğu və problemləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaratmağa kömək edir və eyni zamanda hakim millətçilik ideologiyasına qarşı yönəlmişdi. İranda fars və Azərbaycan dilində yeni olan bu məlumatlara xalqın böyük ehtiyacı vardı.

”Cəmiyyət” tezliklə informasiya istehsal edib yayan mərkəz olmaqdan əlavə mədəni inkişafa təkan verən, azərbaycanlıların milli konsolidasiyasını sürətləndirən mühüm mərkəz rolunu da oynamağa başladı.

Qəzetin 10-cu nömrədən etibarən üç (2,3,4) səhifəsinin Azərbaycan dilində nəşr olunması Azərbaycan dilində oxuyub-yazmağa marağın artmasını göstərməklə, ədəbi yaradıcılıq üçün yeni imkanlar açmışdır.

”Cəmiyyət” həmçinin bəzi milli-mədəni məsələlərin işdə həll olunmasına səy göstərirdi. “Cəmiyyət”in təşəbbüsü ilə İran inqilabının (1905-1911) fədakar qəhrəmanları Səttar xan və Bağır xanın xatirəsinə həsr olunmuş gecə keçirilmiş, həmin gecədə Təbrizdəki Pəhləvi Xiyabanına Səttar xanın adı verilməsi qərara alınmış ⁸² və az sonra bu qərar həyata keçirilmişdir.⁸³ “Azərbaycan” cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə teatr truppası təşkil olunmuşdur.⁸⁴ “Cəmiyyət” meydana gəlmiş müxtəlif teatr və incəsənət dəstələrini bir təşkilatda birləşdirmək məqsədi ilə 1942-ci ilin fevral ayında idarə heyəti təşkil etmiş, idarə heyəti xüsusi komissiya yaradaraq incəsənət sahəsindəki kortəbiiliklə mübarizə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.⁸⁵

“Cəmiyyət” həmçinin Azərbaycan dilində kitab nəşr etməyə başlamışdır.⁸⁶

Beləliklə, 40-cı illərin əvvəllərində azərbaycanlılar özlərini dil, ərazi, psixi xüsusiyyətlər birləşməsinə malik müstəqil millət hesab edirdilər. “Azərbaycan cəmiyyəti” Azərbaycan millətinin müstəqilliyini və onun öz müqəddaratını təyin etmə hüququna malik olmasını əsaslandırmağa çalışaraq, Azərbaycan millətinin mədəniyyət, dil sahəsində dirçəlişi və azərbaycanlılar arasında milli şüurun yayılması və dərinləşməsi yolunda təsirli tədbirlər həyata keçirdi.

Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə “Azərbaycan” qəzeti səhifələrində İranın digər azərbaycanlıları haqqında məlumat verilmişdi. Qəzvindən qəzet redaksiyasına məktub yazmış təbrizli müəllif qeyd edir ki, Təbrizdən Həmədana qədər, Həmədan ətrafında, Xəmsə mahalında azərbaycanca danışirlər. Bundan əlavə 200 minlik Qaşqay tayfasının ana dili də Azərbaycan dilidir. Müəllif həmin azərbaycanlıların rəhbərsiz olduqlarını qeyd edərək belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan milləti ən bədbəxt millətdir, çünki onun birçə arzusu var, o da öz ana dilində danışmaq imkanına malik olmaqdan ibarətdir.⁸⁷

Bu məktub özü azərbaycanlıların milli şüurunun dərinləşməsini, İranın bütün azərbaycanlılarının milli birləşməsinin dərk edilməsini göstərir. Nəzərdən keçirilən dövrdə İran azərbaycanlıları məsələsini Azərbaycanın sosial, iqtisadi və s. məsələləri ilə bağlamaq çətin olduğu üçün həmin məsələ qaldırılmadı. Lakin nadir hallar istisna olmaqla milliyyət və millət anlayışlarının mütləq dil ilə bağlanması artıq özündə Azərbaycan milləti məfhumunu İranda millətin təbii etnik-dil sərhəddinə qədər genişləndirilməsi imkanını daşıyırdı. Bunu azərbaycanlı S.Azərin Türkiyədə çap etdirdiyi “İran türkləri” əsəri də göstərir. Müəllif öz əsərində İran azərbaycanlılarının sayı (İranın 10 mln. əhalisindən 5 mln-u) haqqında bəzi mülahizələr söyləyir, onların etnik coğrafiyasını, tayfa- qəbilə quruluşunu təsvir edir.⁸⁸

Müəllif milli hüquqları tanınmayan azərbaycanlıların ari mənşəli olmaları ideyasını rədd edir, milli zülmün əsas formalarını açıb göstərir.⁸⁹

S.Azər də milli özünü dərk etmə ilə məşğul olmağın zəruriliyi tezisini irəli sürür. “Biz hər şeydən əvvəl - müəllif yazır - özümüzü, öz mənliliyimizi idrak etməliyik”.⁹⁰ Azərbaycanlıların məhkum vəziyyətdə olmalarının səbəblərindən birini müəllif özünə mövcud gerçəkliyə uyğun münasibətin olmamasında görürdü. O, azərbaycanlının ari olmasını qəbul etmir və fars və azərbaycanlıların tale birləşməsinin inkar edir.⁹¹ Kitaba müstəqil fəsil kimi daxil edilmiş “İranda türk şairləri” hissəsi Aran tərəfindən yazılmış və azərbaycanlıların milli-mədəni müstəqilliyini əsaslandırmaq məqsədi güdürdü. Müəllif Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqının türk dilləri və xalqları sistemində müstəqil yer tutduğunu qeyd edir.⁹² Həmin hissədə qeyd edilir ki, müəllif türkdilli azərbaycanlıların indiki ərazidə avtohton olması haqqında əsərini də çapa hazırlayıb.⁹³

Aran həmçinin klassik və müasir Cənubi Azərbaycan şairləri haqqında qısa məlumat, onların şerlərindən nümunələr vermişdir. Kitabın həmin fəsilə Azərbaycan dilində bədii ədəbiyyatın olmadığı haqqında Azərbaycan-fars assimilyasiya tərəfdarlarının iftiralının əleyhinə yönəlmişdi. Həmin kitab bütövlükdə azərbaycanlı ziyalıların bir çox nümayəndələrinin inkişaf etmiş milli şüura malik olmalarını və İranın bütün azərbaycanlılarının milli birləşməsinin dərk olunmasını göstərirdi. Bununla belə müəlliflər azərbaycanlıların milli həyatının dirçəlişinə yardım edə biləcək nəinki siyasi, hətta mədəni proqram irəli sürə bilməmişlər. Məzmunu və yolları göstərilməsə də milli hüquqların əldə edilməsinə çağırışla kifayətlənmişdir. Məhz müsbət proqram irəli sürülməsi baxımından həmin kitab “Azərbaycan” qəzetindən xeyli geri qalırdı.

Rza şahın hakimiyyətdən getməsindən sonra şok zərbəsindən özünə gələn irticaçı qüvvələr cəmiyyətdə özünün əvvəlki siyasi, ideoloji mövqelərini bərpa etmək, dövlətin həyatın bütün sahələri üzərində nəzarət qoyması, demokratik dəyişikliklərə mane olmaq üçün az qüvvə sərf etmədilər. Azərbaycanda milli azadlıq

hərəkatı ilə mübarizədə onlar xüsusi inadkarlıq göstərirdilər. Hakim dairələr “Azərbaycan” cəmiyyəti və onun orqanı “Azərbaycan” qəzetinin fəaliyyətinə hər vasitə ilə mane olurdular.⁹⁴ Mərkəzdə “Cəmiyyətə” qarşı əvvəlcə ideoloji mübarizəyə başlanmış,⁹⁵ sonra qəzetin Tehranda yayılması qadağan edilmişdir.⁹⁶ 1942- ci ilin əvvəllərindən mürtəcə hakim dairələr öz təzyiqini gücləndirmiş və aprel ayının əvvəlində “Azərbaycan cəmiyyəti”ni buraxmağa və onun mətbu orqanı “Azərbaycan” qəzetini qadağan etməyə nail olmuşlar.

Beləliklə, əyalətdə tək cə mərkəzi hökumətin deyil, həm də Azərbaycanda assimilyasiya siyasətinin tərəfdarları olan yerli hakim dairələrin mövqeyi müəyyən dərəcədə möhkəmləndi. Azərbaycan hakim təbəqələrinin azərbaycanlıların spesifik milli mənafeyinə münasibəti H.Katibinin “Azərbaycan və vəhdətə melliye İran” (“Azərbaycan və İranın milli birliyi”) əsərində əks olunmuşdur.

H.Katibinin əqidəsinə görə Azərbaycan dili və mədəniyyətinin dirçəlməsi uğrunda hərəkat, özünü müstəqil sosial- etnik orqanizm kimi dərk etmək meyli Azərbaycan ruhunun əsas mahiyyəti ilə bağlı deyildi. Müəllifin fikrincə bəzi qəzetlərdə “Azərbaycanın milliyyəti, dili və mədəniyyəti” haqqında dərc edilmiş məqalələr səthidir və məqalə müəlliflərinin məlumatsızlığını və əsassız təəssübkeşliyini göstərir.⁹⁷

Müəllif milli hərəkatın Azərbaycan gənclərinə mümkün ola bilən təsirindən ehtiyat edərək, öz oxucularına müzakirə olunan məsələlər haqqında “həqiqi” informasiya təqdim etmək üçün azərbaycanlıların milliyyəti və dilini tədqiq etməyi qərara alır. Bu məqsədlə o, O.Bauer.E.Renan və başqalarının millətlə bağlı məlum ideya və konsepsiyalarını qeyd edir, həmçinin bir sıra rəsmi xarici və beynəlxalq bəyannamələrdə millət haqqında səbt edilmiş tərifləri verir.⁹⁸ Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək müəllif milliyyəti təşkil edən aşağıdakı ünsürləri xüsusi qeyd edir: “Ərazi, tarix, xatirələr, milli əfsanələr, irq, dil, din, qanunlar, adətlər, ənənələr, əxlaq, həyat tərzi, ədəbiyyat, mənəvi və mədəni irs, hisslər, ifadə. məqsəd, milli ideal.”⁹⁹

Müəllif fikirləşir ki, İranlılar dil cəhətdən bir- birindən fərqlənsələr də, tarix, ərazi, mənafe, qanunlar, ənənələr, milli ideal, ruh birliyi və s. cəhətdən “mütləq birliyə” malikdirlər.¹⁰⁰ İranlılardan ötrü ümumi vətən və millət hər şeydən yüksəkdir,¹⁰¹ bu da müəllifə görə ayrı-ayrı etnik birliklərin milli mənafeyini dəyişdirməlidir.

H.Katibi mövcud olmayan tarixi tale, ədəbiyyat, folklor birliyinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, “azərbaycanlı farsdır, olmuş və olacaqdır”.¹⁰²

Müəllifin başa düşdüyünə görə “İranlı” termini nəinki İran dövlətinin vətəndaşını, həm də fars dilində danışan, ari ruhlu, mənşəli fərdi ifadə edir. H.Katibi azərbaycanlıların ari mənşəli olduğuna qətiyyənlə şübhə etməzdi.¹⁰³ Müəllifin əsas məqsədi İran və Azərbaycanın milli vəhdətini sübut etməkdir. Bu məqsədlə müəllif coğrafiyaya, əyalət və vilayət əncümənləri haqqında qanunun ikinci maddəsinə (əyalətin məmləkətin ayrılmaz hissəsi olması (1907), azərbaycanlılarla farsların üç min illik birgə tarixi, irqi əlamətlərinə, İranda bütün digər irqləri, xalqları guya öz aralarında əritmiş qədim fars və midiyalıların mənşə birliyinə, millət və mifik dil vəhdətinə və s. istinad edir.¹⁰⁴ H.Katibi doğru olaraq qeyd edir ki, “dil birliyi” milli birliyin struktur yaradan ünsürlərindən biridir”.¹⁰⁵ Lakin, İranda həqiqi dil birliyinin mövcud olmaması müəllifi güya İranlıların qədimdə mövcud olmuş dil birliyindən, həmin birliyin müasir Azərbaycanda relikinin mövcudluğundan, azərbaycanlılara türk dilinin zorla qəbul etdirilməsi təsəvvüründən (S.Ə.Kəsrəvinin əsərləri əsasında), Azərbaycan dilinin güya qeyri-müstəqilliyindən çıxış etməyə məcbur edir. O yazır: “Savadsızlar və ailə üzvləri arasında, onların adi həyatında ancaq ünsiyyət vasitəsi olan indiki Azərbaycan dili, fars, ərəb, monqol, Avropa və Şərqi dillərinin qarışığı olub Monqolustanda, Türkistanda, Qafqazda və Türkiyədə danışılan türk dili deyildir”.¹⁰⁶ Müəllifin qeyri-ixtiyari və öz iddialarının əksinə olaraq Azərbaycan dilinin dünyanın digər dilləri ilə geniş miqyasda

tarixi əlaqələrini və onun türk dilləri sistemində müstəqilliyini etiraf etməsinə baxmayaraq o, azərbaycanlıların tezliklə assimilyasiya olunmaları uğrunda. çıxış edirdi. Müəllifə görə bunun üçün azərbaycanlıların fars dilində savadlılıq səviyyəsini yüksəltmək, onları İranizmin həqiqi mahiyyəti ilə tanış etmək kifayətdir, Belə siyasət yeridilərsə, H.Katibiyə görə, azərbaycanlıların tamamilə assimilyasiya olunmaları üçün cəmi 30-50 il kifayətdir. Belə yolla əldə edilən milli birliyin zəruriliyini müəllif milli birliyin başqa meyarları ilə də "əsaslandırır". Azərbaycan üçün milli ideal - müəllif hesab edir - İranın müstəqilliyi və əzəməti və İran bayrağı altında olmaq olmalıdır.107

Beləliklə, Azərbaycanın hakim təbəqələri paniranist ruhlu burjua ziyalıların nüməyəndələrinin şəxsində öz milli özünəməxsusluğundan, tarixindən, mədəniyyətindən, dilindən və s. imtina edirdilər. Onlar öz sosial-iqtisadi mənafeələrini Azərbaycan xalqının milli-demokratik hərəkatının güclənməsi təhlükəsindən ancaq bu yolla müdafiə etməyə ümid bəsləyirdilər.

Nə Azərbaycan hakim təbəqələrinin antimilli ideologiyası, nə İran hakimiyyət orqanlarının zorakılıq tədbirləri Azərbaycan xalqının sosial və milli azadlıq meylini məhv edə bilmədi. Bundan əlavə, azərbaycanlılar öz tarixində ilk dəfə olaraq milli azadlıq hərəkatı proqramının bir çox cəhətlərini dəqiq surətdə ifadə etdilər. "Azərbaycan" qəzetinin xülasəsindən göründüyü kimi bu proqram əsasən iki əsas tələbdə cəmləşirdi: Azərbaycan azərbaycanlılarıdır,- Azərbaycan milləti ictimai həyatın müəyyən sahələrində öz ana dilindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, 1941-1942-ci illər ərzində azərbaycanlıların milli şüurunun məzmunu nizama salınma, işlənmə və səbt olunma mərhələsini keçərək obyektivləşmiş və Azərbaycan cəmiyyətində informasiya mübadiləsinin bir ünsürünə çevrilmişdi. Bundan əlavə, milli şüurun məzmunu mənəvi idrak obyektinə çevrilmişdi. Başqa sözlə desək, azərbaycanlıların milli şüuru inkişaf etmişdi, bu qısa dövr ərzində milli ideya irəli sürülmüş və Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeyinin mövcudluğunu, onun həmin mənafeyi təmin etmək tələbatını ümumi şəkildə əks etdirən milli ideologiya yaradılmışdı.

Keçmiş Sovet İttifaqı xalqlarının, dünyanın bütün demokratik, mütərəqqi qüvvələrinin imperializmin ən təcavüzkar dəstəsi - Alman faşizmi və Yapon militarizmi üzərindəki bircə qələbəsindən sonra əsarət altına alınmış xalqların milli suverenliyinin dirçəlişi və dünyada yeni dövlətlərin meydana gəlməsi, dünyanın bütün demokratik qüvvələrinin sosial və milli tərəqqi uğrunda mübarizəsi üçün əlverişli şərait yarandı. Azərbaycanlılar əlverişli şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanda və İranda demokratik dəyişikliklər, milli azadlıq mübarizəsi bayrağı qaldırdılar.

1945-ci ilin sentyabr ayının üçündə Təbrizdə 77 nəfərdən ibarət bir qrup tərəfindən Azərbaycanda müstəqil siyasi partiya - Azərbaycan Demokrat Partiyasının (ADP) yarandığını və onun məqsəd və vəzifələrini elan edən müraciətnamə yayıldı. Əsas vəzifə kimi aşağıdakı tələblər irəli sürülürdü: (1) Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməsi, (3) məktəbdə dərslərin Azərbaycan (üçüncü sinfə qədər ancaq Azərbaycan dilində) və fars dillərində aparılması, (9) azərbaycanlıların məclisdə daha ədalətli və mütənasib şəkildə (deputatların 1/3 Azərbaycandan seçilməlidir) təmsil olunmaları, (2) həmin vəzifələri yerinə yetirmək üçün əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil edilməsi.108

Septyabrın 5-də ADP-nin orqanı - "Azərbaycan" qəzetinin birinci nömrəsi 2 səhifə, 2 dildə: fars və Azərbaycan dillərində çap olundu.

ADP öz fəaliyyətinin ilk günlərindən Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Lakin partiyayı yaradanların əsas vəzifəsi onun əyalət çərçivəsində təşkilat və ərəzi cəhətdən genişləndirilməsi idi. ADP-nin müraciətinin yayılmasından bir ay sonra partiyanın birinci qurultayı çağırıldı (2.X.1945) və qurultayda partiyanın məramnaməsi və nizamnaməsi qəbul olundu. Müraciətdə irəli sürülmüş tələblər proqramda dəqiqləşdirilmiş, konkretləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdi

və həmin sənəd demokratik qüvvələrin fəaliyyətinə istiqamət verən əsas sənədə çevrilmişdi.

İndi Azərbaycan xalqı milli azadlıq hərəkatının proqramına və bu hərəkata rəhbərlik etməyə qabil olan mütəşəkkil siyasi qüvvəyə malik idi və bu özü Azərbaycan xalqının siyasi təşkili yolunda mühüm addım idi. Həmin dövrdən ADP azərbaycanlıların milli həyatının təşkilatçısı, onların öz sosial və milli azadlıq hərəkatının rəhbərinə çevrilir. Milli ideologiya da inkişaf etməkdə, təkmilləşməkdə idi. Belə ki, ADP proqramının preambulasında(müqəddimə) Azərbaycan xalqının özünü təsdiqə, öz müqəddaratını təyin etməyə, xalqın şanlı tarixinə layiq olmağa, Azərbaycanı sənaye cəhətdən inkişaf etmiş demokratik ölkəyə çevirməyə can atması öz əksini tapmışdır. Proqramın “Ümumi siyasi məsələlər” bölməsində milli muxtariyyət tələbi irəli sürülürdü. “Milli məsələ” bölməsində Göstərilirdi ki, milli hüquqların yerinə yetirilməsi İran konsTitusiyası (1906-1907) tərəfindən nəzərdə tutulan əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkili nəticəsində mümkündür. “Mədəni məsələlər” bölməsində Azərbaycan yazıçılar və incəsənət xadimləri ittifaqı, teatr yaratmaq, Azərbaycan mədəniyyəti və dilinin düşmənlərinə qarşı amansız mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyulurdu. **109**

Qeyd etmək lazımdır ki, milli demokratik hərəkat çox sürətlə inkişaf edir və hər yeni mərhələdə yeni vəzifələr qoyub həll edirdi.

Hərəkatın genişlənməsi və dərinləşməsi zamanı xalqın geniş siyasi fəallığı nəticəsində partiyanın proqramı dəqiqləşmə və təkmilləşməyə məruz qalırdı. Belə ki, Əncümənlərin təşkil edilməsi ideyası öz aktuallığını tezliklə itirdi, demokratik hərəkat Azərbaycan xalqının sosial-siyasi, milli təşkilinin yeni formalarını irəli sürürdü.

Azərbaycan xalqı mərkəzi hakimiyyətin onun haqlı tələblərinə ədalətli münasibətinə arxayınlaşmağı arzu etməyərək 1945-ci ilin noyabrında ADP-nin rəhbərliyi ilə kütləvi yığıncaqlarda öz nümayəndələrini seçməyə başladı, həmin nümayəndələr xalqın iradəsinin ifadəçisi kimi Milli konqresi (20.XI.1945) təşkil etdilər. Milli konqres özünü Müəssislər məclisi elan edib 39-nəfərdən ibarət Milli Komitə təşkil etdi.

Milli Komitə müvəqqəti hökumətin vəzifəsini icra etməli və Milli məclisə seçkilər keçirməli idi. Milli konqresin iclasında İran şahının, İran məclisinin sədrinin və baş nazirin adına qəbul edilmiş məktubda əncümənlərin təşkili ideyasının sonrakı inkişafı əks olunmuşdu.

Məktubda qeyd edilirdi ki, azərbaycanlılar milliyyət, dil, adət-ənənə baxımından millətdir və milli muxtariyyət İranın birliyi və bütövlüyünə qarşı yönəlməmişdir. Dünyanın hər bir həyata qabil milləti kimi Azərbaycan millətinin milli hökumət yaratmaq hüququ var və millət özü Azərbaycanı demokratik əsaslarla idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Yuxarıda qeyd olunan ali rütbəli rəsmi şəxslərə bildirilirdi ki, Azərbaycan xalqı Milli məclisə seçkilər keçirmək və milli hökumət təşkil etmək əzmindədir. **110** Məktubda həmçinin bildirilirdi ki, Milli konqres Milli komitəyə Azərbaycan dilini bütün” dövlət idarələrində işlətməyi” tapşırılmışdır. **111**

Demokratik hərəkatın dərinləşməsi və genişlənməsi Azərbaycan xalqının ayrılmaz suveren hüquqlarının tədricən həyata keçməsinə şərait yaradırdı. Milli komitə Milli məclisə seçkilər keçirməyə başlayaraq həmin kampaniyanı 27.XI-dən 1.XII.1945 (1324 cü ilin Azər ayının 6 dan 10-a dək)qədər vaxt ərzində başa çatdırdı. Milli məclisə 100 deputat seçilmişdi, dekabrın 12-də Milli məclisin ilk iclası oldu və həmin iclasda milli hökumət təşkil etmək qərara alındı. ADP-nin. birinci katibi S.C. Pişəvəri hökumətə başçı təyin olunmuş və elə həmin gün hökumət üzvlərini Milli məclisə təqdim etmişdir. Milli hökumət 11 nazirlikdən, Ali Məhkəmə və Baş prokurorluqdan ibarət idi. Hökumətin strukturunda xarici işlər nazirliyi və müdafiə nazirliyi nəzərdə tutulmamışdı, bu da Azərbaycan xalqının İranın dövlət birliyini qoruyub saxlamaq niyyətini təsdiq edirdi.

Milli hökumətin təşkilindən sonra azərbaycanlıların siyasi cəhətdən formalaşmış millətə çevrilməsi prosesi başa çatır və öz müqəddəratını təyin etmək və suveren hüquqları həyata keçir.

Beləliklə, öz etnik ərazisi və bundan sonra həm də siyasi ərazisi, öz milli dili və bundan sonra dövlət dili, öz qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları və millətin bütün təbəqələrini əhatə edən rəhbər siyasi partiyası olan Azərbaycanlılar təşkilat cəhətdən milli təşəkkülü başa çatdırır və həm də bu zaman təkcə yüksək mütərəqqi, demokratik, siyasi, vətənpərvərlik şüuru deyil, həm də milli şüur nümayiş etdirirlər. Milli-dövlət quruculuğuna başlanmasından sonra Azərbaycan xalqının inkişafında, onun milli formalaşmasında yeni mərhələ başlayır. Azərbaycanlıların millət kimi həqiqi sosial formalaşması, milli şüurun eninə və dərininə yayılaraq formalaşması məhz həmin vaxtdan başlanırdı, çünki cəmiyyətin sosial strukturu qarışıq xarakterli idi, sənaye yox idi, infra- struktur inkişaf etməmişdi, kənd təsərrüfatında yarım-feodal münasibətlər və bəsit istehsal vasitələri hökm sürürdü, əsasən savadsız olan xalq öz yazılı-ədəbi dilini bilmirdi, Azərbaycan ədəbiyyatı inkişaf etməmişdi, Azərbaycan tarixi təməmlə öyrənilməmişdi.

Beləliklə, milli azadlıq, demokratik hərəkətin qələbəsi Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı və deməli onun millətə çevrilməsi üçün əlverişli şərait və zəruri orqanlar yaratmışdı.

Milli hökumətin ictimai heyatın həmin sahələrindəki fəaliyyəti haqqında az əsərlər, o cümlədən namizədlik dissertasiyaları yazılmayıb.¹¹²

Buna görə də xalq arasında milli şüurun sonrakı inkişafı və yayılması ilə bağlı məsələlər üzərində dayanmaq daha zəruridir.

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, öz milli dövlətinin yaranması Azərbaycan millətinin milli şüurunun inkişafının yüksək səviyyəsini göstərirdi. Lakin, deyilənlər Azərbaycan siyasi, ictimai, mədəniyyət xadimlərinin ən qabaqcıl hissəsi üçün doğrudur. Əsas təbəqələr ənənəvi olaraq daha yüksək sosial, siyasi, nəinki milli, şüura malik idilər. Hər hansı bir millətin milli şüuru haqqında əhalinin savadlılıq səviyyəsi və tarixi subyekt kimi millət, onun bütün səciyyələri haqqında istehsal olunmuş və mübadilə olan informasiyanın (ilk növbədə ana dilində) miqdarı yaxud həcmi əsasında mühakimə yürütmək olar. Məlumdur ki, həm farsların, həm də azərbaycanlıların savadlılıq səviyyəsi çox aşağı idi. Milli informasiyadan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 40-cı illərinin əvvəlində belə informasiya cəmiyyətdə gedən informasiya mübadiləsində, xüsusən açıq (leqal) və mütəşəkkil informasiya mübadiləsində çox cüzi yer tuturdu.

Yuxarıda deyildiyi kimi, ilk dəfə belə mübadilə, qısa vaxt ərzində olsa da, nisbətən mütəşəkkil formanı 1941- 1942-ci illərdə almışdır.

Məzmun etibarilə milli olan informasiyanın istehsalı və yayılması 1942-ci ilin əvvəlində dayandırılsa da (1321 ci ilin Fərvərdin ayının 12 də Azərbaycan qəzetinin bağlanması) 1944-cü ilin sonralarından təzədən başlanmış, 1945-ci ilin sentyabrında isə daha geniş şəkildə davam etdirilmişdi. 1945-ci ilin sentyabrından başlanan mərhələ onunla səciyyələnir ki, nəinki mübadilə üçün təqdim edilmiş informasiya, həmçinin azərbaycanlıların milli demokratik partiyada təşkil olunmaları milli şüurun sürətlə artmasına səbəb olurdu. Əgər hərəkətin başlanğıcında azərbaycanlıların milli birliyi ADP-də təşxis olunurdusa, sonralar bura Milli Konqress və Milli komitə də əlavə olundu: Milli məclisin və Milli hökumətin təşkilindən sonra Azərbaycanın əldə olunmuş siyasi, ərazi və dil birliyi azərbaycanlıların öz milli həyatları haqqında bütöv təsəvvürlərinin əsas mənbəyinə çevrildi. Başqa sözlə vahid Azərbaycan və Azərbaycan milləti azərbaycanlıların şüurunda bir-biri ilə bağlı anlayış, təsəvvür, məqsəd sistemi kimi səbt olunurdu. Bu onu göstərirdi ki, azərbaycanlıların şüurunda millətin birliyi, suverenliyi və özünəməxsusluğu ideyası daha dolğun əks olunmuşdu. Bununla belə, azərbaycanlıların öz xalqının etnogenezi və tarixi, onun qohum və qohum olmayan xalqlar və millətlər sistemində yeri, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının

xüsusiyyətləri, milli xarakter və s. haqqında təsəvvürləri yuxarıda deyilən səbəblərə görə səthi, dağınıq idi, ya da heç yox idi. Özü də 40-cı illərin əvvəllərində "Azərbaycan" qəzeti səhifələrində söhbət İKP II qurultayının sənədlərində tarixi ənənə və etnik şüura uyğun olaraq qeyd edilən Azərbaycan yaxud İran türk millətindən deyil, Azərbaycan millətindən gedirdi. Həm "türk", həm də "Azərbaycan" terminləri eyni bir xalqı ifadə etsə də, azərbaycanlıların etnonimlərinin (milli səviyyədə) birdən-birə dəyişməsi etnik şüuru dəyişdirə bilməzdi.

Azərbaycanlıların etnoniminin bu cür dəyişməsi onları İranın digər azərbaycanlılarından ayırsa da, həmin zamanda azərbaycanlıların mənəvi fəaliyyəti üçün əsas məsələ etnonim və İran miqyasında milli birlik yox, azərbaycanlıları öz tarixi, mədəniyyəti və s. olan müstəqil və özünə- məxsus millət kimi göstərən informasiya istehsalı və yayılması idi. Azərbaycanlıların mənəvi fəaliyyətinin həmin cəhəti demokratik hərəkətin təsiri ilə bədii yaradıcılıq yoluna qədəm qoymuş şairlərin fəaliyyətində mühüm yer tuturdu. Onların Azərbaycan millətinin müstəqilliyi və özünəməxsusluğu ideyasına münasibəti yeddi müəllif tərəfindən Milli hökumətin ünvanına yazılmış "Azərbaycan" şerində əks olunmuşdur. Poetik məktubda Azərbaycan xalqının tarixi keçmişindən, xüsusən həmin tarixin Zərdüştün, Atropatın adları, Midiya dövləti ilə bağlı mərhələlərdən, Babəkin, Cavanşirin adları ilə bağlı şanlı səhifələrdən, Kitabı Dədə Qorqud dastanı kimi folklor incisi yaradılmış ana dilindən doğan qürur hissi əks olunmuşdur. Məktub müəllifləri ana dili və milli tarixə məhəbbətlərini xüsusi qeyd edərək saxtalaşdırıcıların iftiralərini qətiyyətlə rədd edirlər. Şərdə Azərbaycan mədəniyyətinin qədimliyi və zənginliyi, milli birliyin möhkəmləndirilməsi və ana dilinin inkişaf etdirilməsi zərurəti ayrıca qeyd edilir. Şərdə yenə də "Azərbaycan azərbaycanlılarıdır" şüarı, milli bərişığa, xalqın nailiyyətlərini müdafiəyə çağırış öz əksini tapmışdır.¹¹³

1941-ci ildən etibarən Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı mərkəzində Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının mənafeyi duran milli vətənpərvərlik mövzusu müəyyən yer tutmağa başlayır. Azərbaycan şairlər əncüməni (1945) yaradılması və həmin cəmiyyətin Azərbaycan yazıçıları və şairlər ittifaqına (1946) çevrilməsi ilə həmin meyl incəsənət və mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığında aparıcı mövqə qazanır. İttifaqın orqanı "Şairlər məclisi" antologiyasının birgə 3-4-cü nömrələrinin səhifələrində M.Biriya milli dövlət qurulmasını tərənnüm edir, M.M.Cavuşu Azərbaycan dili və onun hamilərinə ümumxalq məhəbbətini əks etdirir, M.Gülgün vətən xainlərini damqalayır, M.Derəşli milli birliyə çağırır, H.Səhhaf milli hökumət ilə fəxr etdiyini bildirir, Y.Şeyda Azərbaycan xalqının tarixini saxtalaşdıranları ifşa edir, M.B.Niknam millətin mövcudluğu üçün dilin rolunu göstərməyə çalışır, M.İmen ana dilinə daha fəal surətdə yiyələnməyə çağırır.¹¹⁴

Əgər Milli hökumətin yaradılmasından əvvəlki mərhələdə milli ideologiya qəzetlər, jurnallar, yaradıcı birliklər, mədəni təsisatlar, partiya və ictimai yığıncaqlar, kütləvi mitinqlər vasitəsi ilə yayılırdısa, Milli hökumət meydana gələndən sonra bura indiyə qədər antimilli funksiya yerinə yetirən maarif sistemi və Azərbaycan radiosu (1946) də əlavə olunmuşdu. Bununla belə, hələ də azərbaycanlıların sosial və milli həyatının bu və ya digər cəhətinə hesr edilmiş, müzakirə olunan məsələlər haqqında bu və ya digər dərəcədə tam və sabit təsəvvür verən əsər yazılmamışdı. Bu cəhətdən F.İbrahiminin Azərbaycanın qədim tarixi haqqında yazdığı kitabça böyük maraq doğurur. Kitab əvvəlcə məqalələr şəklində "Azərbaycan" qəzetində çap edilmişdir. Kitab qədim tarixə həsr edilsə və müəllifə məlum məlumatlar əsasında, xüsusilə "Azərbaycan tarixi"¹¹⁵ nin böyük təsiri altında yazılsa da, həmin günlərdə, əsərdə Azərbaycan (Midiya) - fars münasibətləri əks olunduqundan, çox aktual səslənirdi. Müəllif həmin günlərdəki Azərbaycan tarixinə mövcud baxışlardan çıxış edərək qədim midiyalılarla qədim farsların qohumluğu, midiyalıların İran mənşəli olmaları, Midiya və fars dillərinin qohum olmalarını təkzib edirdi.

Müəllif tarixi nümunələr əsasında öz oxucularını azərbaycanlıların mədəni cəhətdən farslardan üstün olduqları ruhda tərbiyə etmək, onlara qədim azərbaycanlıların müstəqilliyi, özünəməxsusluğu, sivilizasiyalılığı və avtohtonluğu ideyasını təlqin etməyə səy edirdi. Kitabda qəhrəman keçmiş, Azərbaycan

xalqının tarixinin əzəməti ilə iftixar hissi əks olunub, fars millətinin hökmralılığının əbədi olmaması, onun indiki ağılığına son qoymağın mümkünlüyü ideyası əsaslandırılırdı.

Müəllif midiyalılarda öz dövlətinin müdafiə əzminin, vətənpərvərlik hissələrinin yüksək inkişafını xüsusi qeyd edir. **116** Deyilənləri yekunlaşdıraraq müəllif yazır: "Vətənimizin adı Azərbaycan, millətimizin adı da azəri (azərbaycanlı)dir". **117** Və əlavə edir: "Azərbaycan milləti müstəqil bir dilə və tarixə malik olub..." **118**

Kitabın əsas müddələrinin qısa şərhı göstərir ki, müəllif öz diqqətini Midiyanı bir hissəsi olan Azərbaycanın qədim tarixinin bəzi səhifələrinə təsadüfən yönəltməmişdir. Müəllifin əqidəsinə görə, məhz Azərbaycanın tarixinin həmin dövrü Azərbaycan-fars münasibətlərinin indiki vəziyyəti ilə daha çox səsleşir. Öz müstəqilliyini farslarla mübarizədə itirən Midiyanın nümunəsi, müəllif pafosu bir məqsədə xidmət edirdi; azərbaycanlıların öz müstəqilliyi və özünəməxsusluğunu qorumaq, qədim Midiyanın acı taleyindən qaçmaq üçün xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin zəruriliyini dərk etmələrinə yardım etmək.

Bununla belə azərbaycanlıların milli həyatının bir çox məsələləri işlənməmiş qalırdı. Bundan əlavə, yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycandan kənarında çoxlu azərbaycanlı yaşasa da, milli məsələnin məzmununa İranda vahid azərbaycan (türk) milləti təsəvvürü daxil edilmirdi. Milli ideologiya və Azərbaycan milləti haqqında bütöv təsəvvür Azərbaycan ziyalılarının heç də bütün nümayəndələri tərəfindən qəbul edilmirdi, həmin təsəvvürlərin geniş kütlələrin adı şüuruna nüfuz etməsi üçün geniş imkanlar yox idi. Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan milləti ideyası Azərbaycan (İran) türk etnik şüuru ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Məlum olduğu kimi, İran, o cümlədən Azərbaycan irticaçı, antidemokratik hakim qüvvələr xarici ölkələrin yardımını və silahın gücünə 1946-cı ilin axırında azərbaycanlıların milli azadlıq, demokratik hərəkətini qan içində boğdular.

Bundan sonra İranın şahlıq rejimi Azərbaycan üzərində hökmranlığı bərpa etdi, Azərbaycan xalqının milli- demokratik nailiyyətlərini ləğv edərək onu yenidən əzilən millət vəziyyətinə saldı. Hakim dairələrin kobud zorakılıq tədbirləri milli hakimiyyət dövründə meydana gəlmiş milli təşkilat və mütəşəkkil əlaqələri dağıtdı.

Bundan əlavə, İranın hakim dairələri tərəfindən Azərbaycan dili və mədəniyyətinə qarşı özünü göstərən nifrəti **119** müəyyən mənada azərbaycanlıların milli şüurunun artmasına kömək göstərirdi, çünki Azərbaycan xalqının düşmənlərinin hərəkətləri milli əlaqələri möhkəmləndirən və nəsillərin əlaqəsini təmin edən ümumi nə vardısı ona qarşı yönəlmişdi.

Milli-demokratik hərəkət azərbaycanlıların milli şüurunun sonrakı inkişafı və genişlənməsində mühüm mərhələ təşkil edir.

Milli demokratik hərəkətin yatırılmasına, dövlət, siyasi, demokratik təşkilatların dağıdılmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı milli varlığın və birliyin ideal forması olan milli şüurdan məhrum olmadı. Azərbaycan xalqı öz siyasi, sonralar inzibati-ərazi, rəsmi - dil, mədəni birliyi möhkəmləndirən strukturları itirsə də milli azadlıq hərəkəti əsnasında əldə etdiyi ideal birliyi, həmin ideal birliyin real birliyə çevirmək əzmini qoruyub saxladı. İranda azərbaycanlıların milli inkişafı, milli şüurunun sonrakı inkişafı Azərbaycan millətinin ünsürləri, əlaqələri, bütövlüyü haqqında təsəvvürləri dəqiqləşdirmək və inkişaf etdirməklə yanaşı belə bir suala cavab tapmalıdır: milli birlik ideyasını real milli birliyə necə çevirməli?

Nəticə

Nəzərdən keçirilən dövrdə İran azərbaycanlılarının əsas hissəsini, əyalət əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan azərbaycanlıları əsasən tam sosial struktura malik idilər. Azərbaycanın sosial strukturunun etnik baxımdan ən qarışıq komponentini məmurlar təşkil edirdi.

İranda Qacar sülaləsinin hakimiyyətinin (1796-1925) əvvəllərindən 1906-cı ilə qədər Azərbaycanı başlıca olaraq hakim sülalənin və yerli əyanların nümayəndələri idarə edirdi.

Həmin dövr ərzində Azərbaycanın varlı təbəqələrinin nümayəndələri ölkənin idarə olunmasında Qacar sülaləsi ilə fəal əməkdaşlıq edirdilər, Azərbaycan hərbi hissələri sülalənin əsas dayağını təşkil edirdi. 1905-1911-ci illər İran burjuva inqilabı zamanı istər Azərbaycanda (Azərbaycan əyalət əncüməni), istərsə də bütövlükdə ölkədə (İran hökumət kabinələri, məclis, siyasi və s. Təşkilatlar) azərbaycanlıların nüfuzu daha da artdı.

1911-ci ilin sonundan 1917-ci ilə qədər Azərbaycan İranın nominal hakimiyyəti altında olub faktiki olaraq öz siyasətində yerli varlı, yarım-feodal dairələrə arxalanan Rusiyanın protektoratı idi. Rusiyada Fevral inqilabı və başlıca olaraq Oktyabr (1917) inqilabından sonra həm Azərbaycanın demokratik qüvvələri, həm də İranın mərkəzi hakimiyyəti İranın Azərbaycan üzərində nəzarətini gücləndirməyə səy edir və əyalətə mərkəzi hökumətin qanuni nümayəndələrini göndərmək yolu ilə burada qanunçuluq və qayda-qanunu təmin etməyə səy edirdilər.

Azərbaycanda demokratik qüvvələrin nüfuzunun artması və İranın yarım-feodal mülkədarlarının ölkənin milli müstəqilliyinin zərərinə Böyük Britaniyaya arxalanaraq öz mövqelərini qoruyub saxlamaq cəhdi Azərbaycan demokratları ilə Tehran hökuməti arasında ciddi ziddiyyətlərin meydana çıxmasına və nəticədə 1920-ci ildə Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə demokratların üsyanına səbəb oldu. Demokratik hərəkatın yatırılmasından sonra (IX. 1920) əyalətdə İranın Azərbaycan üzərində həqiqi suvervnliliyi bərpa olundu və İranda 1921 -ci ilin fevral dövlət çevrilişindən sonra daha da möhkəmləndi.

1921-1925-ci illər ərzində Azərbaycan burjuaziyası, ziyalıların bir hissəsi və xüsusən ali rütbəli hərbi məmurlar ölkənin mərkəzləşdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsində, Qacar sülaləsinin devrilməsi və Rza xanın İranın yeni irsi şahı elan olunmasında əhəmiyyətli rol oynadılar. Bütün bunlar azərbaycanlıların İranın hərbi- bürokratik sistemində nüfuzunun güclənməsinə səbəb olurdu.

Sülalənin bir-birini əvəz etməsi əvvəlki kimi Azərbaycan hakim təbəqələrinin sosial və iqtisadi vəziyyətinə heç bir mənfi təsir göstərmədi.

İnzibati-idarə orqanlarının Tehrandə mərkəzləşməsi, hərbi qüvvələrə istinad etmək, hakim təbəqələrin mənafeyini qorumağa yönəldilmiş təhlükəsizlik və qayda-qanunun möhkəmləndirilməsi üçün görülən tədbirlər, əyalətdən vergiləri müntəzəm şəkildə yığmağa çalışan mərkəzlə əvvəllər mərkəzi hökumətə vergini təsadüfdən-təsadüfə verən, yaxud heç verməyən Azərbaycan arasındakı münasibətləri birincinin xeyrinə olaraq tənzimləmək imkanını xeyli asanlaşdırdı. Azərbaycanın burada əsasən fars və qeyri-azərbaycanlı yüksək rütbəli məmurlarla təmsil olunan dövlət tərəfindən istismarının sonralar daha da güclənməsi və genişlənməsi üçün şərait yarandı. Fars ünsürü Azərbaycanın yuxarı və orta təbəqələrinin qarşılıqlı münasibətlərinə elə bir dəyişiklik gətirmədi, o, prinsip etibarilə birincilərin mənafeyinə xidmət edirdi, və əyalətin məcmu istismarının əsas agentli sifətində çıxış edirdi. Bundan əlavə fars yaxud qeyri-milli ünsür əyalət inzibati aparatında həmişə olmuşdur. Lakin həmin ünsürün 1926-cı ildən etibarən əyalət inzibati aparatında və digər idarə və müəssisələrdə üstünlük təşkil etməyə başlaması əyalət-mərkəz və fars-

azərbaycan münasibətlərinə yeni rəng verirdi. Məmurlar özlərinin mərkəz və əyalət, əyalətdə isə müxtəlif təbəqələr arasında vasitəçilik funksiyalarına baxmayaraq tədricən hakim millətin, istismarın simvoluna çevrilir, azərbaycanlılara zorla qəbul etdirilmiş, əyalətin hakim təbəqələri ilə heç bir genetik bağlılığı olmayan xarici qüvvə sifəti ilə çıxış edirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanda məmurlar nəinki nisbi müstəqil bir təbəqə (hər yerdə olduğu kimi) kimi, həm də qeyri-yerli, qeyri-millî, ayrıca etnik bir qrup təşkil edirdilər. Məmurların özlərinin xüsusi korporativ mənafeyinə olmasa onların istər orta, istərsə də hakim təbəqələrlə müəyyən ziddiyyətlərə girməsinə səbəb olurdu.

Bütün bunlar hakim fars milləti ilə eyniləşdirilən mərkəzə qarşı ümumi narazılığa səbəb olurdu. Nəzərdən keçirilən dövr ərzində həmin təbəqələr milli tələblər irəli sürməyə də onların iqtisadi mənafeyini təmin edə biləcək hər hansı bir qüvvəni müdafiə etməyə hazır idilər, öz sosial-iqtisadi, milli problemlərini həll etmək meylini artırırdı.

Sosial-iqtisadi vəzifələrin milli tələblərlə çulğalaşması onların qarşılıqlı əlaqədə, milli cəhətin forma, demokratik cəhətin məzmun kimi çıxış etməsi şəklinə həllini nəzərdə tuturdu, məsələ məhz bu cür, Azərbaycanda milli, demokratik rejimin bərqərar olmasına gətirib çıxaran milli-demokratik hərəkət zamanı həll edildi. Həmin hərəkətin məğlubiyyəti milli məsələnin demokratik esaslara qəti həllini təxirə saldı,

Azərbaycan millətinin sosial strukturunun, onun fars milləti və mərkəzi hakimiyyətə münasibətinin belə özünəməxsusluğu, onların sonrakı dəyişiklikləri azərbaycanlıların milli şüurunun və milli ideologiyasının inkişafının özünəməxsusluğunu şərtləndirmiş oldu.

Azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafı iki mərhələdən keçir: XIX əsrin axırlarından XX əsrin 20-ci illərinin ortalarına kimi, 20-ci illərin ortalarından 40-cı illərin əvvəllərinə kimi.

Birinci mərhələ onunla xarakterizə olunur ki, əgər azərbaycanlılar əsasən etnik şüura, vətənpərvərlik hissəsinə, yüksək siyasi şüura malik idilərsə və özlərini Azərbaycan türkləri hesab edirdilərsə, azərbaycanlı ziyalılar əsasən azərbaycanlılarda İranlılıq oriyentasiyası tərbiyə etməyə səy edirdilər. Əgər Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələrinin bəzilərinə İranizm İran təbəəliyi mənası daşıyırdısa, digərlərində etnik çalar kəsb edərək, fars millətini ifadə edən anlayış kimi qavranırdı.

Həmin dövrdə İran ictimai fikrinə fars milləti anlayışı səbt olunmasa da, İran əhalisinin fars dilli birlik kimi qəbul edilməsi, "millətə İran" ("İran milləti") termininin ancaq sosial, dövlət birliyini bildirməsi deyil həm də etnik birliyi nəzərdə tutmasını göstərirdi.

Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi azərbaycanlıların İran cəmiyyətində sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni vəziyyətinə görə onları farsdilli İran millətinin tərkib hissəsi hesab edirdilər. Bununla belə ziyalıların bəzi nümayəndələri azərbaycanlıları müstəqil türk birliyi kimi nəzərdən keçirirdilər və bu da əyalətin əhalisinin adı şüurunun məzmununa uyğun olsa da məsələnin bu cəhəti yaradıcı ziyalıların əsərlərində öz əksini tapmamışdır. Əgər Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsinin fəaliyyətində İrançılığın, ümummillî (İran) birliyin, milli (dövlət) dilin təbliği əsas yer tuturdusa, azərbaycanlıların milli müstəqilliyi, özünəməxsusluğunun təbliği təsadüfdən-təsadüfə aparılırdı.

Birinci mərhələnin axırlarında Azərbaycan ziyalılarının paniranist mövqedə duran qismi azərbaycanlıların ari, İran mənşəli olmaları ideyasını, onların tezliklə assimilyasiya olunmasını təmin edəcək proqramı işləyib hazırladı və "əsaslandırdı".

Azərbaycanlıların milli müstəqilliyi və özünəməxsusluğunun tərəfdarları isə ya praktiki olaraq fəaliyyət

göstərmir ya da şifahi təbliğatla məşğul idilər.

Beləliklə, birinci mərhələnin sonuna yaxın azərbaycanlılar özlərini Azərbaycan türkü hesab edirdilər və bu ideya ziyalıların bir hissəsi tərəfindən müdafiə olunurdu, lakin ziyalıların daha tanınmış və hakim dairələrə yaxın nümayəndələri azərbaycanlılara onların İran, ari mənşəli olmaları fikrini təlqin etmək üçün geniş ideoloji kampaniya aparırdılar. Başqa sözlə, Azərbaycan ziyalılarının görkəmli nümayəndələri antimillətçi ideoloqlara, hakim millətin mənafeyinin ifadəçilərinə çevrildilər, hər halda həmin ziyalıların mövqeyi Azərbaycan hakim təbəqələrinin siyasi, mənafeyi ilə müəyyən olunurdu.

İkinci mərhələ XX əsrin 20-ci illərinin ortalarından Azərbaycan millətinin məzlum millətə çevrilməsi ilə başlanır.

Müstəqim surətdə milli zülmə qarşı məmurların azərbaycanlı nümayəndələrinin bəziləri, milli ruhlu ziyalılar mübarizə aparmağa məcbur idilər. Həmin təbəqələr milli və sosial zülmə qarşı müstəqil surətdə mübarizə aparmaq iqtidarında deyildilər, ona görə də bu mübarizə təsadüfi, mənəvi, “ziyalı” xarakteri daşıyırdı.

İranda qeyri-fars millətlərin və xalqların milli hüquqlarını prinsipial səviyyədə İKP tanıyır və müdafiə etməyə səy edirdi. Məhz İKP-nin sənədlərində (1927) İran azərbaycanlıları ilk dəfə türk milləti kimi səbt edilmişdi.

Beləliklə, həmin mərhələnin başlanğıcında İranda milli məsələ və o cümlədən Azərbaycan məsələsi üzrə iki ideologiya formalaşmışdı: birincisi, azərbaycanlıları (və digər millətləri) mustəqil millət kimi tanımayan hakim millətçi və Azərbaycan paniranist ideologiyası; ikincisi, azərbaycanlıları (və qeyri xalqları) mustəqil millət, həm də türk milləti kimi, onların öz müqəddaratını təyin etmə hüququnu tanıyan demokratik ideologiya.

İKP-nin milli münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti və azərbaycanlılar arasında milli şüurun tədricən yayılması və inkişafı sayəsində 1941-1942-ci illərdə Azərbaycan milli ideyası və milli ideologiyası işlənib hazırlandı. Bu işdə “Azərbaycan cəmiyyəti” və onun orqanı “Azərbaycan” qəzetinin böyük rolu olmuşdur.

Milli demokratik partiya funksiyasını yerinə yetirən “Azərbaycan cəmiyyəti” Azərbaycan milləti adından çıxış edirdi. “Cəmiyyət” millətin elmi, mütərəqqi anlayışa yaxın xüsusi tərifini verərək millət yaradan ünsürlər sırasında ərəzi, dil, psixi xüsusiyyətləri qeyd etdi. Həmin tərifdən çıxış edən “Cəmiyyət” Azərbaycan millətinin müstəqilliyini, özünə məxsusluğunu və avtohtonluğunu sübut edirdi. “Cəmiyyət”-in əqidəsinə görə bu millət nə türk, nə ari milləti idi, bu - Azərbaycan milləti idi. “Cəmiyyət” hər hansı bir millətin varlığı və inkişafı üçün dilin, xüsusən ana dilinin millətin həyatının müxtəlif sahələrində işlənməsinin əhəmiyyətini dərk edərək Azərbaycan dilinin bərabərliyi uğrunda çıxış edirdi. O, həmçinin Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafı uğrunda çıxış edir, demokratiya şəraitində Azərbaycan millətinin birliyi və bütövlüyünü təmin edə biləcək orqan kimi İran konstitusiyası (1906-1907) tərəfindən nəzərdə tutulan əyalət və vilayət əncümənləri təşkil edilməsi tələbini irəli sürürdü. Beləliklə, Azərbaycan millətinin indiki və gələcək vəziyyətinin müəyyən mənada bütöv inikası meydana gəlmişdi, həmin inikada gələcək arzu olunan vəziyyət milli ideologiyanın, millətin bir subyekt kimi fəaliyyət proqramının məzmunu kimi çıxış edirdi.

Milli şüur və onun tərkib hissəsi olan milli ideologiya demokratik hərəkət illərində, xüsusən Azərbaycan milli, demokratik hökumətinin fəaliyyəti zamanı inkişaf etdirilmiş, dəqiqləşdirilmişdi. ADP-nin, sonra Milli Konqresin, Milli məclisin və Milli hökumətin meydana gəlməsi Azərbaycan millətinin siyasi və ərəzi cəhətdən təşkil olunmasını başa çatdırıb öz müstəqilliyi, bütöv milli həyatını təşkil etmə proqramının həyata keçməyə başladığını göstərirdi.

Öz muttəfiqlərinin fəal və hərtərəfli yardımı ilə Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatı yatırmış İran hakim dairələri xalqın ictimai şüurunun mühüm hissəsi olan milli şüurunun onun əlindən ala bilmədilər. Azərbaycan xalqının milli demokratik hərəkatının yekunlarından biri xalqın özünü öz tarixi və etnik ərazisi, dili, mədəniyyəti, ənənələri - varlıq və inkişafın spesifik milli amilləri- olan müstəqil bir millət kimi daha dərindən dərk etməsi oldu.

İran cəmiyyətinin sonrakı inkişafı göstərdi ki, milli məsələ, Azərbaycan millətinin, dilinin, mədəniyyətinin taleyi xalqın daha geniş təbəqələrinin diqqətini özünə cəlb etməkdə davam edirdi. Azərbaycanın milli ruhlu ziyalıları Azərbaycan dilinin funksiyalarını bərpa etmək üçün, mübarizəni bu və ya digər şəkildə davam etdirirdilər. Bu meyl həmin zamana qədər əsasən fars dilində yazıb çap edilən məşhur Azərbaycan şairi M.H.Şəhriyarın "Heydər babaya salam" (1954) poemasının nəşrindən sonra yeni impuls aldı.

1960-cı illərdə İranda siyasi həyatın nisbətən liberallaşması zamanı Azərbaycan dilinin funksiyasının bərpa olunması və genişlənməsi uğrunda hərəkat yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Həmin illərdə ədəbi dərnəklər meydana gəlir, folklor topluları, Azərbaycan dilinin müstəqil öyrədən vasitələr, vətənpərvərlik mövzusunda orijinal bədii əsərlər nəşr edilirdi. Həmin illərdə azərbaycanlılar istər Təbrizdə, istərsə də Tehranda Azərbaycan məsələsini xüsusi olaraq nəzərdən keçirmək, azərbaycanlıların milli şüurunun tədqiq etmək, Azərbaycan məsələsini Azərbaycan və İran çərçivəsində öyrənməyə təşəbbüs göstərmişlər.

1978-1979-cu illər İran antimonarxist, antiimperialist inqilabı azərbaycanlılar arasında Azərbaycan xalqının spesifik milli mənafeyinə çox geniş marağın olduğunu aşkar etdi. Bu maraq özünü onda göstərirdi ki, inqilabın qələbəsindən sonra bir necə ay ərzində (teokratik rejimin bərqərar olmasına qədər) azərbaycanlılar müxtəlif siyasi, (Fərqeye azadixahane Azərbaycan, Azərbaycan Demokrat partiyasının müvəqqəti şurası, Sazmane Çerikhaye Azərbaycan), mədəni təsisatlar (Azərbaycan təhqiqatı müəssisəsi, Azərbaycan mədəniyyəti cəmiyyəti, Azərbaycan yazıçıları və şairlər cəmiyyəti). yaratdılar, Azərbaycan dilində kitab, almanax, jurnal, qəzet ("Çənlibel", "Ulduz", "Odlar yurdu", "Araz", "Molla Nəsrəddin", "Azərbaycan səsi", "Birlik", "Yoldaş", "Azadlıq", "Xalq sözü", "Varlıq", "İrəli", "Dan ulduzu", "Işıq", "Yazmaca", "Muştuluq", "Koroğlu") nəşr etməyə başladılar. Həmin təsisatların fəaliyyəti və mətbu məhsulların məzmununu əsasən İran azərbaycanlılarının milli, mədəni həyatının müxtəlif cəhətlərini, tarixini, yayılma coğrafiyalarını, milli ideologiya və milli hüquqların əldə edilməsi üçün fəaliyyət proqramı hazırlamaq əzmini əks etdirirdi. Həmin qəzet və jurnallar öz proqramlarında, baş məqalələrində əsas vəzifələrdən biri, bəzən əsas vəzifə kimi Azərbaycan dili üçün bərabərlik tələbi irəli sürür, İran azərbaycanlılarının mədəni dirçəlişi uğrunda çıxış edirdilər.

Həmin dövrü mətbuatda çap edilən materiallar milli şüurun inkişafında, milli məsələnin həllinə münasibətdə yeni meylləri əks etdirirdi. Birincisi, məlum olurdu ki, inqilabdan əvvəlki İran şəraitində millətin mənəvi həyatına müstəqil substansiya kimi baxan və millətin azad mənəvi inkişafı uğrunda mübarizə aparan ayrıca Azərbaycan milli yaradıcı ziyalıları təbəqəsi əmələ gəlmişdir. İkincisi, Azərbaycan şəraitində meydana gələn milli şüur İranın bütün azərbaycanlıları arasında yayılmağa başlamışdır. İndi milli ziyalıları türk yaxud azərbaycanlı məfhumu altında İranda yaşayan bütün azərbaycanlıları nəzərdə tuturdular (başlıca olaraq ziyalıları içərisində). Üçüncüsü, azərbaycanlı ziyalıları 40-cı illərin ziyalılarından fərqli olaraq Azərbaycan etnosuna türk metaetnik birliyinə daxil olan xalq kimi baxaraq həmin etnosun mütləq avtohtonluğu ideyasını irəli sürmürdü. Dördüncüsü, İranın bütün azərbaycanlılarının milli birliyinin dərk edilməsi Azərbaycan çərçivəsində milli muxtariyyət tələbini qəti surətdə qaldırmağa mane olur, onun əvəzinə əsasən mədəni- milli muxtariyyət tələbi irəli sürülürdü.

Deyilənlər göstərir ki, 40-ci illər demokratik hərəkat zamanı bir tam kimi formalaşmış milli şüur

inkışaf edir və milli məsələni, azərbaycanlıların spesifik mənafeyini nəzərə almadan İran cəmiyyəti qarşısında duran sosial-siyasi, iqtisadi problemləri həll etmək qeyri-mümkündür. 1978-1979-cu illər İran inqilabı milli məsələnin bəzi cəhətlərini qismən və əsasən formal surətdə həll etməklə azərbaycanlıların milli hərəkatının güclənməsi imkanının qarşısını almış oldu. Belə ki, İran İslam konstitusiyası İranda müxtəlif xalq və tayfaların mövcudluğunu dolayısı ilə etiraf etdi (maddə 19). İranın yerli və etnik (qövm) dillərinin rəsmi işlənməsi sahələrini (kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat, məktəbdə milli ədəbiyyatının tədrisi) müəyyən etdi (15). Azərbaycan dilinin hələ də maarif sistemində işlənməməsinə baxmayaraq, bu nailiyyəti əhəmiyyətli hesab etmək lazımdır. Belə ki, konstitusiya qəbul edildikdən sonra (1979) üç il müddətində (1980-1982) Tehran və Təbrizdə bu və ya digər illərdə “Günəş” (cəmi üç nömrə - Tehran azərbaycan yazıçıları və şairləri cəmiyyətinin orqanı), ”Ülkər” (2- Azərbaycan yazıçıları və şairləri cəmiyyətinin orqanı), ”Yeni yol” (4- “Azərbaycan mədəniyyəti cəmiyyəti”nin orqanı), “Dədə Qorqud” (20), “İnqilab yolunda” (13) jurnalları nəşr edilmiş, 1979-cu ilin aprelində Tehranda Azərbaycan və fars dillərində nəşrə başlayan “Varlıq” jurnalı isə indiyə kimi nəşr edilir. Son zamanlarda Azərbaycan dilində bir sıra qəzet və jurnallar çap edilməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili ən geniş şəkildə Azərbaycan rayonlarında işləyir. Azərbaycan dilində kitab nəşri davam edir. Belə ki, 1985-ci ilin əvvəlinə kimi 200 adda kitab çap edilmişdir. Həmin kitablar əsasən Tehrandə, Təbrizdə və qismən (tək- tək kitablar) Zəncan, Marağa, Maku, Xoy, Tikab, Sarab, Qum, Savə və s. şəhərlərdə çap edilmişdir. həmin məhsulların yarısından çoxunu vətən- pərvərlik mövzusunda yazılmış bədii əsərlər təşkil edir. Azərbaycanın tarixi, dili, ədəbiyyatına bir çox kitablar həsr edilmişdir.

Azərbaycan ziyalıları öz mədəni-maarifçi fəaliyyətini davam etdirməklə müəyyən təşkilatlar halında birləşmək meylini də nümayiş etdirirdilər. 1986- cı ildən Təbrizdə tanınmış Azərbaycan şairi Yəhya Şeydanın başçılığı və İran İslam oriyentasiyası nazirliyinin himayəsi altında rəsmi ədəbi Əncüməni fəaliyyət göstərir. Tehranın Azərbaycan ruhani şairləri də öz birliklərini təşkil etmişdilər (1984-1986-cı illər). Bundan başqa Azərbaycan dilində televiziya verilişləri (gündə 0,5-1 saat) təşkil edilir, film çəkmək təşəbbüsləri göstərilir. teatr tamaşaları səhnəyə qoyulur, konsertlər verilir və s.

Azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafı baxımından xaricdə Azərbaycan mühacir mədəni-maarif mərkəzləri və cəmiyyətlərinin təşkili, həmin cəmiyyətlərin Azərbaycan və fars dillərində qəzet və jurnallar nəşr etməsi də çox səciyyəvidir. Belə mərkəzlər və cəmiyyətlər dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən ABŞ-da, Almaniyada, İsveçdə, fransada, Böyük Britaniyada, İspaniyada, Kanadada və s. fəaliyyət göstərir.

Bütün bu qeyd edilənlər İran azərbaycanlılarının milli şüurunun təkrar istehsalı və sonrakı inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Üçüncü fəsil

- 1- Ранджбар и Остроглазов, Развитие национальной фабрично- заводской промышленности в Иране- за последние годы - "Материалы по национально-колониальным проблемам" Jurnalında, 1955, №4 (23) s.34
- 2- Каролкова. Состояние экономики Ирана за 1934 – Материалы Jurnalında, 1935, №4 (28), s.39; Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.23
- 3- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.34
- 4- Orada, s.25
- 5- Yenə orada
- 6- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XX века. Баку, 1970, с. 60
- 7- Былова А. Статистика сельскохозяйственной продукции Ираи За» 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934) - "Революционный Восток" Jurnalında, 1936, но. 5-6, s. 214. Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.14, 21.
احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312، ص. 251-253
- 8- Былова А. Göst. əsəri, s.216
- 9- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.216
- 10- Ранджбар, Персидская промышленность за последние годы. Материалы Jurnalında, 1934, но. 5(20) с. 139
- 11- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.39
- 12- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.51
- 13- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.40
- 14- Сефидабади Н. Отчет «Гомаш» (отчет ираиского государственного общества «Гомаш»),- Роволционный Восток", 1936, №5-6, с.209
- 15- Былова А. Göst. əsəri, s..216; Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1934г. - Материалы... 1936, №34, с.132, 146, 149, 155, 160-161;
احصائیه محصولات فلاحتی. ص 22-27، 12-13، 5-2.
- Былова и Лезиам, Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1964г. – Материалы...1936, №34, с.132,146, 149, 155, 10-161,
احصائیه محصولات فلاحتی 2-5، 13-12، 5-2، c.27-22
- 16- Каюбашиев. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، ص. 347
- 17- شفق سرخ. یکشنبه 15 اسفند 1310، 1 فروردین 1311
- 18- کومونیست. 18 فوریه 1926
- 19- بولداس. 1358، نؤمره 8، ص. 24
- 20- دده قورقود. 1359، نؤمره 2، ص. 24
- 21- مروارید ی. مراغا «افرازه رود»، تهران، 1360، ص. 682
- 22- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری، 1320، ص. 47

- 23- Галунов Р. Реформа языка в Иране - Материалы... 1936, №34, с.1036.
- 24- Yenə orada. Həmçinin bax бах. سخن, 1972, №11, с.1036
- 25- Востров А. Göst. əsəri, s.201
- 26- Yenə orada.
- 27- پیکار. چهارشنبه 9 تیر 1310
- 28- وارلیق. 1362، و مره 5-6 (51-52)، ص. 46-47
- 29- دده قورقود. 1359، نو مره 2، ص. 24، علاوه اولاراق باخین شاهین 11 بهمن 1320 ، 5 اسفند 1320
- 30- Göst. əsəri, s.28; مجتهدی م.. 187، Göst. əsəri، خواجه نوری ابراهیم،
- 31- کنگره دوم حزب کمونیست ایران، اورمیة 1306، ص. 17-18
- 32- م. گاهی. Göst. əsəri, s.101-102;
- 33- مجتهدی م.. Göst. əsəri, s.52
- 34- مجتهدی م.. Göst. əsəri, s.184
- 35- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт. дисс. автор. Бақы, 1949, с.2336-
- 36- وارلیق. 1362، نو مره 6-5 (51-52)، ص. 53
- 37- وارلیق. 1362، نو مره 9-10 (55-56)، ص. 42
- 38- ساعدی غلامحسین. ایلیچی. تهران، 1357، ص. 63.
- 39- سالنامه پارس. 1358/1318 ، ص. 200، جاهد ا. سالنامه پارس. 1307-1306 ، تهران، ص. 4، جاهد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 131
- جاهد ا. سالنامه پارس. 1317-1357، ص. 174، 176، شاعر لر مجلسی. تبریز، 1324، نمره 3-4، ص. 174، 176، نخست وزیران تهران، 1351، جلد 1. ص 124
- Göst. əsəri, s.175. دهقان احمد.
- Göst. əsəri, s.190، 27 مجتهدی م..
- 40- سالنامه پارس. 1318، ایکینجی حیصه ص. 177
- 41- جاهد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 97، 89، 79، 67، جاهد ا. سالنامه پارس. 1317-1357، ص. 113، 158، 161، 166، بامداد م. شرح حال رجال... جلد 3 ص. 373-374 ، بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی... ص. 138، مجتهدی م. ص. 32، 135.
- 42- قیزیل صحیفه لر. ص. 191
- 43- کرمانی ح. ک. از شهرپور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران، جلد 1. ح. 421
- 44- Чешмазэр М.М. Азербасайчан Демократик партијасынын јаранмасы вә фәалијјәти (Чәнуби Азербайсан, 1945-1946-чы илләр) Бақы, 1986, с.17, 26-27.
- 45- دهقان احمد. Göst. əsəri, s. 176,
- شاهین. 23 مهر 1320، اطلاعات، اسفند 1320.
- 46- آذربایجان. دوشنبه 15 دی 1320
- 47- آذربایجان. پنجشنبه 15 آبان 1320
- 48- مروریدی. Göst. əsəri, s. 682

- 49- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320
- 50- آذربایجان. چهارشنبه 28 آبان 1320
- 51- آذربایجان. شنبه 24 اسفند، سه شنبه 27 اسفند
- 52- آذربایجان. دوشنبه 19 اسفند
- 53- آذربایجان. دوشنبه 22 دی 1320
- 54- آذربایجان. سه شنبه 30 دی 1320
- 55- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320، سه شنبه 30 دی 1320
- 56- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320، سه شنبه 30 دی 1320
- 57- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 58- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 59- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 60- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، یکشنبه 24 اسفند 1320
- 61- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320
- 62- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 63- آذربایجان. دوشنبه 12 دی 1320
- 64- آذربایجان. دوشنبه 15 اسفند 1320
- 65- شاهین. سه شنبه 28 بهمن 1320
- 66- آذربایجان. چهارشنبه 21 آبان 1320
- 67- آذربایجان. چهارشنبه 20 آذر 1320
- 68- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320
- 69- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، دوشنبه 1 دی 1320
- 70- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320
- 71- آذربایجان. دوشنبه 8 دی 1320
- 72- آذربایجان. دوشنبه 1 دی 1320

73- Dil haqqında baxın:

- آذربایجان. چهارشنبه 21 آبان 1320، دوشنبه 24 آذر 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، دوشنبه 1 دی 1320، پنجشنبه 4 دی 1320، دوشنبه 8 دی 1320، پنجشنبه 11 دی 1320
- 74- آذربایجان. جمعه 21 آذر 1320، شنبه 5 بهمن 1320، سه شنبه 30 دی 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، دوشنبه 20 بهمن 1320، یکشنبه 3 اسفند 1320
- 75- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، سه شنبه 20 آبان 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، چهارشنبه 27 اسفند 1320، جمعه 7 فروردین 1321، سه شنبه 11 فروردین 1321
- 76- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، پنجشنبه 20 آذر 1320، دوشنبه 24 آذر 1320
- 77- آذربایجان. شنبه 10 آبان 1320، چهارشنبه 4 آبان 1320، یکشنبه 18 آبان 1320، چهارشنبه 21 آبان 1320، یکشنبه 2 آذر 1320، پنجشنبه 4 دی 1320
- 78- آذربایجان. پنجشنبه 20 آذر 1320، سه شنبه 30 دی 1320، جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320
- 79- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320

- 80- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320
- 81- شاهین. دوشنبه 7 بهمن 1319، سه شنبه 2 دی 1320، یکشنبه 7 دی 1320، چهارشنبه 10 دی 1320، یکشنبه 14 دی 1320، سه شنبه 7 بهمن 1320، دوشنبه 4 اسفند 1320
- 82- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320
- 83- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320
- 84- آذربایجان یکشنبه 25 آبان 1320
- 85- آذربایجان. چهارشنبه 6 اسفند 1320
- 86- آذربایجان یکشنبه 10 اسفند 1320
- 87- آذربایجان. دوشنبه 22 دی 1320
- 88- Sənan Azər, İran Türkləri, İstanbul, 1942, s. 11
- 89- Sənan Azər, Göst. əsəri, s.12, 15, 17-18.
- 90- Orada, s.20
- 91- Yenə orada
- 92- Yenə orada s.23.
- 93- Yenə orada s.24
- 94- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320
- 95- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن، 1320، سه شنبه 19 اسفند، 1320.
- 96- آذربایجان یکشنبه 5 بهمن 1320
- 97- ح. کاتبی. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز. 1320، ص. 4
- 98- ح. کاتبی. Göst. əsəri, s. 6, 12
- 99- Orada, s. 13
- 100- Yenə orada s.14
- 101- Yenə orada s.16
- 102- Yenə orada s.17
- 103- Yenə orada s. 6
- 104- Yenə orada s.19, 20-22, 28-31
- 105- Yenə orada s.30-31.
- 106- Yenə orada s.34.
- 107- Yenə orada s.34-35, 41, 43.
- 108- آذربایجان ملی مجلسین و آذربایجان ملی حکومتینین قرار و قانونلاری مجموعەسی، 1980، ص. 7-11
- 109- آذربایجان. چهارشنبه 18 مهر 1324
- 110- آذربایجان. سه شنبه 6 آذر 1324-
- 111- Orada

112- Иванов М.С. Очерки истории Ираи, М. 1952, с.365-391; Çeşmazər M.M. Göst. əsəri; Абдуллаев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1945 гг) Tarix elm.nam. disser.avtoreferat. Bakı, 1975, Дагтушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) İqtisad elm. namz.disser.avtoref. Bakı, 1964, Ибрагим И.Г. Уçастие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Tarix elm. namz. disser. avtoref.Bakı, 1965; Кендли-Харисчи Г.А. Развитие Южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг Filologia elm.namz.diss. avtoref. Bakı, 1956; Мирза-заде С.К. Наüионалõну меджлис Ираиского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг) H¼quq elm.namz.diss.avtoreferatı, Bakı, 1971, Хандан Дј. Национально-освободительные идеи.

113- شاعر لر مجلسی. تبریز، 1324، نومره 4-3 ص. 3-17

114- Orada.s. 45, 116, 121, 185, 191, 239, 248, 255.

115- Azərbaycan tarixi. (qısa oçerk qədim zamanlardan 20 ci əsrə qədər) Bakı 1943

116- Вахın: 1325 تبریز آذربایجانین قدیم تاریخیندن. تبریز

117- Orada.s.43.

118- Yenə orada s.58.

119- Правда об Иранском Азербайджане, Баку, 1949.

İstifadə Olunan mənbə və ədəbiyyatın siyahısı.

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar.

1- آذربایجان ملی مجلسی نین و آذربایجان ملی حکومتی نین قرار و قانونلاری مجموعەسی، یئرسیز، 1980، ص. 83

2- قیزیل صحیفەر، (آذربایجان خلقینین ملی آزادلیق یولوندا مبارزەسی تاریخیندن)، ترتیب اندنلری: غلام محمدلی و قیلمان موساینف. تبریز، 1946، ج. ص. 471.

3- Белнев М. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис, 1906, 200 с.

4- (Косоговский: В.А.) Из тегранского дневника полковника В.А.Косоговского, М. 1960- 179 с.

5- Материалы по изучению Востока, Спб, 1909, Вып 1. 297 с.

6- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915. Вып 2. 591 с.

7- Правда об Иранском Азербайджане. Баку, 1949, 27 с.

8- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 1, 314 с.

9- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 2, 262 с.

10- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып 3, 316 с

11- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 4, 248 с.

12- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 6, 208 с.

13- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 7, 439 с.

14- (Филатов П.Ф.) Письма из Персии А-ра П.Ф.Филатова. Одесса, 1909, 133 с.

- 15- قانون مصوبه مجلس شورای ملی، قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول. جلد 1. ص. 282 (İlsiz, yersiz)
- 16- احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312 ص. 294 (İlsiz, yersiz)
- 17- . اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال-دموکراسی و کمونیستی ایران، تهران، 1979، 359، 3 cü cild s. ikinci nəşr,
- 19- کنگره دوم حزب کمونیست ایران. اورمی، 1927، ص. 24
- 20- سالنامه آریان (ینرسیز)، 1945، 192 ص. (yersiz) 192
- 21- سالنامه پارس، 1318/1358 ص. 216 (yersiz)
- 22- سالنامه پارس، 1318 23-23-179 2-ci hissə, s. (İlsiz, yersiz)
- 23- السلطان مظفرالدین شاه قاجار، سفرنامه، تهران، 1319 قمری. ص. 255
- 24- ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ایران)، تهران، 1983، ص. 232
- 25- جاهد ع. سالنامه پارس 1306 /1307-1928-1929، تهران، 1930.
- 26- جاهد ع. سالنامه رسمی مملکت پارس، 1930-1309 s. (İlsiz, yersiz) 192
- 27- جاهد ع. سالنامه پارس 1317/1357 s. 208-183 (İlsiz, yersiz) 208-183

ədəybiat

- 28- Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966, 332 s.
- 29- Azərbaycan tarixi (Qısa oşerk. Qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) Bakı, 1943, 218 s.
- 30- ابراهیمی. ف. آذربایجانین قدیم تاریخیندن، تبریز، 59 ص.
- 31- İbrahimov T.A. İran kommunist partiasının yaranması, Bakı. 1963, 261 s.
- 32- Marağai Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəsün- keşliyin bəlası. Bakı, 1982, 500 s.
- 33- Mahmudov M. Oiyada...Təbrizdən Şama qədər, Bakı, 1982, 207 s.
- 34- Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949, 160 s.
- 35- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1313 قمری، s. 148 (yersiz)
- 36- Sadıq Ə. Təriz teatrının tarixindən. Seçilmiş əsərləri. Bak, 1971, 277-290 s.
- 37- Taqıyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964, 247 s. Taqıyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B. 1990.
- 38- Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, 1980, 246 s.
- 39- Xəndan C. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu, Bakı, 1987.
- 40- Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914- 1918-ci illər). Bakı, 1988, 118 s.
- 41- Çəşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər). Bakı, 1986, 160 s.
- 42- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978, I hissə, 235 s.

43. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1983; II c , 580 s.
- 44- Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917), Bakı, 1985, 316 s.
- 45- شاعر لر مجلسی. تیریز. 1324، نومره 3-4، 424 ص.
- 46- Абдуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века начале XX в. Баку, 1963, 266 с,
- 47- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране (до второй мировой войны), Баку, 1961, 252 с.
- 48- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. - “Краткие сообщения Института народов Азии” 1964. №77, 45-60 с.
49. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности (живая старина), Спб. 1896. Вып 3-4. 182 с.
50. Асадуллаев К. Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925 гг.), Душанбе, 1966, 168 с.
- 51- Атрпет. Мамед Али-шех. Народное движение в крае Льва и Солнца. Александрополь, 1909, 145 с.
- 52- Атрпет. Имамат. Страна поклонников имамов (персидское духовенство) Исторические исследования. Александрополь, 1909, 208 с.
- 53- Атрпет. Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910. 40 с.
- 54- Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926, 124 с.
- 55- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана.-”Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока” М., 1960, 115-135 с,
- 56- Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран (Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М. 1973, 101-146 с.
- 57- Берар В. Персия и персидская смута. Перевод с французского. Спб. 1912, 300 с.
- 58- Богданов Л.Ф. Персия в ее географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Спб. 1909. 145 с,
- 59- Бутаев И. Проблемы Турции. Л., 1925, 214 с.
- 60- Былова А. Статистика сельско-хозяйственной и промышленной продукции Ирана за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934).- “Революционный Восток”, 1936, № 5-6, 212-220 с.
- 61- Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельско-хозяйственных культур в 1934 г. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 120-167 с.
- 62- Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) -”Новый Восток”, 1922, 2-ая книга, 249-253 с.
- 63- Военная энциклопедии. Петербург, 1911, т 1.
- 64- Востров А, Племена Ирана и племенная политика персидского правительства. -”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 190- 232 с.
- 65- Вульфсон Е.С. Персы в их прошлом и настоящем. М. 1909, 186 с.
- 66- Галунов Р. Реформа языка в Иране. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, № 34, 243-247 с.
- 67- Гасанова Е. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914г), Баку, 1966, 161 с.
- 68- Гусейнов. Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. 1958, 2-ое изд. 430 с.

- 69- Демин А.И, Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития), М., 1977, 280 с.
- 70- Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959, 83 с.
- 71- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30-х годах XX в. - "Краткие сообщения Института народов Азии". 1964, №77, 81-92 с.
- 72- Еганин Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. - "Известия АН Арм. ССР. Серия общественных наук", 1959, №11-12, 49-60 с.
- 73- Иванов М.С. Очерки истории Ирана, М. 1952, 467 с.
- 74- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, 560 с.
- 75- Иванов М.С. Иран - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, М. 1970, 86-124 с.
- 76- Ильенко М, Очерки Персии. СПб, 1902, 174 с.
- 77- Илбинский Г. Шейх Махамед Хиябани. "Революционный Восток" 1934, № 6, 106-113 с.
- 78- Иран, Афганистан и Синь- цзянь (Зап. Китай): "Политико- экономические очерки" Под ред. В.Петрина, М. 1936, 400 с.
- 79- Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке. Баку, 1959, 201 с.
- 80- Королькова. Состояние экономики Ирана за 1934.- "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4 (28), 31-54 с.
- 81- Короткова Т. Германско-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.)- "Вопросы истории". 1948, №1, 84-98 с.
- 82- Корсун Н.Г. Персия. Курс лекции по военной географии. М. 1923, 101 с. с карт.
- 83- Мамонтов Н.П. Очерки современной Персии. СПб. 1909. 205 с.
- 84- Медведев А.И. Персия. СПб, 1909. 624 с.
- 85- Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М. 1961. 124 с.
- 86- Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник. М. Науч. ассоциации востоковедов при ЦИК СССР, 1927. 100 с.
- 87- Пучков П.И. Этническая ситуация в Океании. М. 1983. 250с.
- 88- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XXвека. Баку, 1970. 111 с.
- 89- Ранджбар. Персидская промышленность за последние годы. - "Материал по национально-колониальным проблемам". 1934, N25(20) с.106-142.
- 90- Ранджбар и Остоглазов. Развитие национальной фабрично-заводской промышленности в Иране за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4(28), 3-54 с.
- 91- Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. СПб, 1896. 292 с.
- 92- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века М. 1974. 245 с.
- 93- Сеидов РА О национальном формировании азербайджанцев в Иране.: Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. 1985. 36-89 с.
- 94- Сефидабади Н. Отчет "Томаш", Отчет иранского государственного общества "Томаш" - "Революционный Восток", 1936, №5-6, 208-211 с.
- 95- Смирнов К. Персы. Этнографический очерк Персии. Тифлис, 1917. 229 с.

- 96- Степанова Ю.С. Основы общего языкознания. М.1975, 217 с.
- 97- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку. 1956, 120 с.
- 98- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, 186с.
- 99- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране.: Национальные проблемы современного Востока, М. 1977 с. 81-114.
- 100- Шахоян Л.Г. Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Т.4. Иран.Ереван, 1969, 191-206 с.
- 101- Шойтов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в.: Просветительство в литературах Востока, М. 1973, 68-99 с.
- 102- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (Из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1979, 253 с.
- 103- آغاسی م. تاریخ خوی، تبریز، 1350، 422 ص.
- 104- آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی. تهران، 1346، 291 ص.
- 105- آذری علی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. تهران، 1354، 515 s dördüncü nəşr
- 106- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 595 s. birinci cild
- 107- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 585 s. birinci cild
- 108- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 544 s. üçüncü cild
- 109- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 546 s. dördüncü cild
- 110- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 410 s. beşinci cild
- 112- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطه ایران، تهران، 1337، 503 s. ikinci cild
- 113- قزوینی محمد، دوره کامل بیست مقاله قزوینی. 1332، 369 s. (yersiz) 1 və 2 ci cild
- 114- دهقان علی. سرزمین پردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه. تهران، 1348، 107 ص.
- 115- دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل 219، حرف «م» (بخش دوم)، تهران، (ilsiz)
- 116- زاهدی ح. بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز، 1350، 125 ص.
- 117- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1313 قمری، 198 ص. (yersiz)
- 118- علیخان م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران 1326 قمری، 166، 200، 154 s. ikinci cild
- 119- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان، 1329 قمری، 48 ص. (yersiz)
- 120- زنوزی ح. مرند. تهران، 1358، 298 ص.
- 121- یکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، جلد 1، 426 ص.
- 122- کاویانپور س. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، 408 ص.
- 123- کاتبی ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز، 1321، 43 ص.
- 124- کیهان م. جغرافیای مفصل ایران. تهران. 1311، جلد 2، 555 ص.
- 125- کرزن ل. ج. ایران و قضیه ایران. تهران، 1349، 828 ص.
- 126- کرمانی ح. ک. از شهرپور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران جلد 1، 480 ص. (ilsiz)
- 127- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، 1333، ن. ر 2، 923 ص.

- 128- کسروی ا. زندگانی من. تهران، 1339، نشر 2، 343 ص.
- 129- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، birinci hissə 397 s.
- 130- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، ikinci hissə 400 s.
- 131- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، üçüncü hissə 451 s.
- 132- کسروی ا. آذری یا زبان باستان آذربایجان. تهران، 75 ص.
- 133- لمبتون ک. س. مالک و زارع در ایران. تهران، 1323، 836 ص.
- 134- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، birinci cild, 370 s.,
- 135- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، ikinci cild, 382 s.,
- 136- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب المآثر والآثار. تهران، 1306 قمری، 294 ص.
- 137- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1295) جلد 1، 606 + 40 ص. (yersiz)
- 138- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1295 قمری جلد 3، 264 + 50 تهران
- 139- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1298 قمری، جلد 1، 332 + 48 ص. (yersiz)
- 140- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1299 قمری، جلد 2، 257 + 42 ص. (yersiz)
- 141- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری، جلد 3، 351 ص. (yersiz)
- 142- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب درر التیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 1، 52 + 246 ص.
- 143- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب درر التیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 2، 54 + 194 ص.
- 144- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتاب درر التیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 3، 70 + 157 ص.
- 145- محمد ح. خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1، 550 ص.
- 146- مروارید ح. مراغا «افرازه رود» تهران، 1357، 715 ص.
- 147- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایران نامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304، جلد 1، 597 ص. (yersiz)
- 148- میرزا کریم بن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، 505 ص.
- 149- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 2، 548 ص.
- 150- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 3، 707 ص.
- 151- معتمد م. ف. تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی یا سپهسالار اعظم. تهران، 1326، جلد 2، 187 ص.
- 152- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران. تهران، 1326، 922 ص.
- 153- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر م. روطیت. تهران، 1327، 236 ص.
- 154- نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران، 1351، 374 ص.
- 155- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 1، 779 ص. (yersiz)
- 156- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 4، 63+154 ص. (ilsiz, yersiz)
- 157- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 5، 69+159 ص. (ilsiz, yersiz)
- 158- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 6، 68+138 ص. (ilsiz, yersiz)
- 159- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 7، 70+152 ص. (ilsiz, yersiz)
- 160- ناطق ناصح. زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران، 1359، 115 ص.

- 161- نجمی ن. ایران در میان طوفان یا تاریخ زندگانی عباس میرزا. تهران، 1336، 238 ص.
- 162- سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 136، 144 ص.
- 163- پناهیان م. فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین. 1320، جلد 4، 375 ص. (yersiz)
- 164- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری. 1320، 116، ص. (yersiz)
- 165- رفیعی م. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان). تهران، 1362، 344 ص.
- 166- سعیدی ق. ایلخچی. تهران، 1357، 242 ص.
- 167- سپهری م.ت. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری، جلد 1، 705 ص.
- 168- صفائی ا. نخست وزیران. تهران 1351، جلد 1، 396 ص.
- 169- صفائی ا. رهبران مشروطه. تهران 1354، 774 ص.
- 170- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 1، 501 ص.
- 171- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 2، 423 ص.
- 172- سبحانی ر. تاریخ و وجه تسمیه مدارس تبریز. تبریز، 1337، جلد 1، 425 ص.
- 173- طالبوف عبدالرحیم. مسائل الحیات. تفلیس، 1906، 151 ص.
- 174- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب الحمد. استانبول، 1312 قمری، جلد 2، 176 ص.
- 175- تدمن م. اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. تهران، 1350، 444 ص.
- 176- تربیت محمد علی. زاد و بوم. تبریز، 1319، 158 ص.
- 177- تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران، 1314، 414 ص.
- 178- طهماسبی ع. تاریخ رضاشاه پهلوی یا علل و نتیجه نهضت عمومی ملی آبان ماه 1304، تهران، 11305، 728 ص.
- 179- صذاری حسن. تاریخچه پنجاه ساله هنرمندان موسیقی ایرانی در آذربایجان. تبریز، 1352، 259 ص.
- 180- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 1، 571 ص.
- 181- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 2، 326 ص.
- 182- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1320 قمری) و بخشی از تاریخ مستند مشروطه ایران. 1351، 776 ص. (yersiz)
- 183- خواجه نوری ابراهیم. بازیگران عصر طلئی. تهران، 1320-1321، جلد 1، 277 ص.
- 184- خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344، 365 ص.
- 185- حاجی سید ابراهیم زنجانی. تاریخ زنجان. تهران، 1352، 482 ص.
- 186- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 1، 350 ص.
- 187- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 2، 350 ص.
- 188- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 3، 350 ص.
- 189- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 4، 350 ص.
- 190- جهانبانی ع. خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه کبیر. تهران، 1324، 276 ص.
- 191- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، 63 ص.
- 192- شجیعی ز. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، 392 ص. (yersiz)

- 194-Bakhash sh. Iran: Monarchy, 1858-1896. London, 1978, 444 p.
- 195-Browne E. The Press and of Modern Persia. Combridge, 1914, 336 p.
- 196-Harford Jones Brydges. The Dinasty of the Kajars. New york, 1973. 448 p.
- 197- History of Persia under Qajar rule. Traslated from the Persian of Hasan-e Farsname-ye Naseri by Heribert Busse. New York London, 1972. 449 p.
- 198- Populations of the Middle East and North Afrika: A Geographical Approach. Edit by J.F. Clarke and W.B. Fisher. London, 1972. 432 p.
- 199- Richard W. Cottom. Nationalism in Iran. Pittsburg, 1967, 332 P.
- 200- Herman Vambery. Das Turkeenvolk in seinen Ethnologshen und Ethnographischen. Osnabruk, 1970, 638 p.
- 201- Senan Azer, İran Türkleri, İstanbul, 1942, 44 s.
- 202- Toğan Z.V. Hatireler, İstanbul, 1969, 643 s.
- 203- Toğan Z.V. Ümumu Türk Tarihine Giriş, En Eski Devrlerden 16 Esre Kader. İstanbul, 1970, 2-ci nəşri, II c 537 s.
- 204- Şapaliyo E.B. Yeni ve yakin çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, ilsiz 318 s.

Avtoreferatlar

- 205- Абдуллајев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1946 гг.) Автореф. дис.. канд.ист.наук. Баку, 1975, 65 с.
- 206- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор. дис..докт.ист.наук, Баку, 1975. 156 с.
- 207- Дагтушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) Автореф. дис. канд.зкон.наук. Баку, 1964, 19 с.
- 208- Ибрагими И.Г. Участие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Автореф.дис.. канд.ист.наук. Баку, 1965, 24 с.
- 209- Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автореф-дис..канд. фил наук. Баку, 1956, 15 с.
- 210- Мирза-заде С.К. Национальный меджлис Иранского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг). Автореф.дис... каид. юрид.наук. Баку, 1971, 44 с.
- 211- Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахима Талыбова. (1834-1911) Автореф.дис.. канд. филос. наук. Баку, 1980, 24 с.
- 212- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана. Автореф .дисс. докт, филолог, наук, Баку, 1949, 35 с.
- 213- Хасаев А.И. Мировоззрение Зейн-ол-абедин Марагаи. Авто-реф. дис..канд. филос, наук. М. 1967, 16 с.
- 214- Шамси М.И. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг), Аатореф.дис...докт.ист.наук. Баку, 1981, 45 с.
- 215- Шойтов А.М. Роль Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. дис..канд. филолог.наук. М. 1951. 18 с.

Dövri Mətbuaat

- 216- آذربایجان (بئرسیز)
- 217- آذربایجان (تبریز)
- 218- آینده (تهران)
- 219- Бакинский рабочий (Бақы)
- 220- وارلیق (تبریز)
- 221- مجله دانشکده ادبیات تبریز (تبریز)
- 222- دده قورقود (تبریز)
- 223- اطلاعات (تبریز)
- 224- ایرانشهر (برلین)
- 225- یغما (تهران)
- 226- یولداش (تهران)
- 227- کاوه (برلین)
- 228- کومونیست (باکی)
- 229- گنجینه فنون (تبریز)
- 230- پیکار (برلین)
- 231- سخن (تهران)
- 232- ترجمان (باغچه سرای)
- 233- تورک یوردو (استانبول)
- 234- فریاد (اورمیة)
- 235- شاهین (تبریز)
- 236- شفق سرخ (تهران)